

1

SPECYFIKA OBSZARÓW WIEJSKICH

1.1. Obszary wiejskie – interdyscyplinarny przedmiot badań

Zasadniczym problemem w badaniach, które dotyczą obszarów wiejskich, jest określenie pojęcia „obszar wiejski”. W potocznym ujęciu, intuicyjnie, każdy je rozumie, natomiast z naukowego punktu widzenia nie istnieje jedna uniwersalna definicja. Problematyką wiejską zajmują się różne dyscypliny, m.in.: ekonomia, socjologia, nauki rolnicze, geografia, demografia, etnografia i antropologia, których przedstawiciele wypracowali dziesiątki definicji, a każda przedstawia obszary wiejskie w innej perspektywie. Definicje te z założenia powinny wskazywać cechy wyodrębniające je wśród innych kategorii obszarów, ale warto na wstępie zaznaczyć, że współczesne badania obszarów wiejskich coraz częściej odwołują się do potrzeby holistycznego ujęcia tej problematyki, stanowią bowiem kompozycję różnych idei nauk społecznych (por.: [Woods 2005, 2009; Cloke, Marsden, Mooney (red.) 2006; Copus, Dax 2010; Halamska (red.) 2011]). W niniejszym rozdziale rozważania nad interpretacją tego przedmiotu badań osadzone zostaną w trzech wymiarach: socjologicznym, ekonomicznym oraz geograficznym.

Zanim jednak obszary wiejskie stały się przedmiotem badań wymienionych wyżej dyscyplin naukowych, najpierw badana była „wieś” (zarówno w ujęciu poznawczym, jak i teoretycznym)¹ głównie przez socjologów i etnologów. Jej pojęcie ewoluowało w czasie. Pierwsze polskie analizy, które ukształtowały charakterystyczną

¹ Jak podaje Maria Halamska [2011, s. 226], model definiowania wsi został początkowo nakreślony przez Émile’a Durkheima, który w analizie ewolucji społeczeństw skoncentrował się na przemianach więzi społecznej i już w ostatnich latach XIX stulecia sformułował tezę o istnieniu dwóch typów więzi: mechanicznej i organicznej; natomiast Ferdinand Tönnies na przełomie XIX i XX wieku zdefiniował wspólnotę (*Gemeinschaft*) i zrzeszenie (*Gesellschaft*), określając ich główne, a zarazem przeciwstawne, cechy; Robert Redfield na podstawie badań w Meksyku (czterech jednostek: wioski plemiennej, chłopskiej, miasteczka, miasta) w latach 40. XX wieku wyłożył swoją koncepcję *continuum* opozycji wieś-miasto. W istocie ta koncepcja odwoływała się do koncepcji Tönnies’a, gdzie wspólnota i zrzeszenie stanowiły „dwa światy”, z których każda cecha określająca sposób życia zbiorowości miała odmienne i przeciwstawne wartości.

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

perspektywę wsi i rolnictwa w pierwszej połowie XX wieku, dotyczyły przede wszystkim problemu chłopstwa (były to prace socjologiczne)².

Teoretyczne ramy socjologii wsi wyznaczone zostały w połowie lat 60. W pracy pt. *Socjologia wsi. Podstawowe pojęcia* [1966] Bogusław Gałęski opisuje przemiany na wsi, które ujmuje kompleksowo pod hasłem „system życia wiejskiego”. Zachodzące w drugiej połowie XX wieku procesy (jak personalizacja pracy, dezintegracja i reintegracja społeczności wiejskiej, przemiany struktury rodziny i jej związku z gospodarstwem) stanowią moment przejścia od tradycji do nowoczesności czy od wiejskości (rozumianej jako chłopskość) do miejskości. Wieś i wiejskość, podobnie jak miasto i miejskość – stwierdza Maria Halamska [2011, s. 226] – nigdy nie były definiowane autonomicznie, lecz zawsze względnie, przez podwójną dychotomię, odnoszącą się do sposobu życia (wieś/miasto) i sposobu produkcji (rolnictwo/przemysł). Analiza dynamiczna lokowała wieś i rolnictwo jako trendy przeszłości, przyszłość należała do miasta i przemysłu, które absorbowały zasoby ludzkie i decydowały o rozwoju społeczno-ekonomicznym. Miasto było (i jest) postrzegane jako zamożniejsze, wieś o wiele uboższa czy uboga. W analizie przestrzennej miasto związane jest z przestrzenią centralną, wieś – peryferyjną.

Inne postrzeżenie wsi czy raczej wiejskości pojawiło się na przełomie lat 80. i 90. XX wieku w krajach Europy Zachodniej i znalazło wyraz także w zmianie terminologii z rzeczownika „wieś” na określenie przymiotnikowe – „wiejski”. Dotyczyło ono nie tylko nazwy mieszkańca wsi, lecz także określenia jednocześnie przestrzeni i środowiska społecznego, w którym żyje. Początkowo pojęcie „wiejski” było utożsamiane z pewną szczególną przestrzenią o ekstensywnym użytkowaniu ziemi i niskim zaludnieniu. We współczesnych socjologicznych studiach wiejskich podmiotem badań stał się mieszkaniec wsi, a wiejskość postrzegana jest poprzez pryzmat zespołu cech społecznych, moralnych i kulturowych [Halamska 2011, s. 227]. Jak to ujmuje Krzysztof Gorlach [2004, s. 48], *socjologia wsi staje się zbiorem rozmaitych analiz dotyczących ludzi, środowiska, gospodarki, niekojarzonych ze społeczeństwem metropolii. Dlatego też coraz bardziej przybiera postać po prostu socjologii obszarów wiejskich, (...) chociaż zaczyna w swoich analizach wykraczać także poza ich granice.*

Dopełniając refleksje socjologiczne wątkiem ekonomicznym, podkreślić należy, że wieś przez długi okres mocno wpisywana była w problematykę rolnictwa,

² Przykładem są prace zawarte w *Rocznikach Socjologii Wsi* wydawanych od 1936 r., czy próba całościowego i normatywnego spojrzenia na wieś z okresu międzywojennego Wiktora Bronikowskiego [1934]. Za Krzysztofem Gorlachem [2004, s. 44] przypomnijmy również historyczną szkołę Franciszka Bujaka [1903; 1905/2001], interpretację sytuacji ekonomicznej gospodarstw i rozwarstwienie chłopstwa Ludwika Krzywickiego [1937], humanistyczną socjologię skupioną na inkorporacji chłopstwa do nowoczesnego społeczeństwa narodowego Józefa Chałasińskiego [1984] oraz koncepcję „systemu socjologii wsi” Władysława Grabskiego [1936, 1937].

a licencje badawcze w ramach nauk ekonomicznych miała ekonomika rolnictwa (jako ekonomika szczegółowa). Do badania problemów rolnictwa wykorzystywano narzędzia i podstawy metodologiczne ogólnej ekonomii [Manteuffel 1979; Rychlik (red.) 1983; Woś, Tomczak 1983; Klepacki 1989; Woś, Zegar 2002; Tomczak 2004; Poczta, Mrówczyńska-Kamińska 2004; Sobiecki 2007]. Rozwój badań na przełomie XX i XXI wieku poszedł w kierunku analizy powiązań rolnictwa ze składnikami gospodarki żywnościowej i agrobiznesu oraz powiązań rolnictwa z rozwojem wsi. Jak wskazuje Jerzy Wilkin [2008, s. 21], temu ostatniemu kierunkowi badań sprzyja *dostrzeganie i docenianie znaczenia wielofunkcyjności rolnictwa, zwłaszcza w odniesieniu do środowiska wiejskiego*.

W europejskiej i krajowej literaturze istnieje wiele opracowań, śledzących historyczne zmiany omawianego pojęcia, wiążąc je ze zmieniającą się rolą rolnictwa, a właściwie to z mechanizmem czy nawet procesem przeobrażeń rolnictwa (szerzej np. w: [Buttel 2001; Friedland 2002; Krzysztofek, Szczepański 2002; Tomczak 2004]). Nie wchodząc w meandry jego historii, w ogromnym skrócie ujęto poniżej drogę przejścia od rolnictwa tradycyjnego do rolnictwa nowoczesnego [Gorlach 2004], trwałego [Majewski 2008], wielofunkcyjnego [Wilkin 2010].

Przez koncepcję modernizacji wsi w literaturze przedmiotu rozumiano wyjście z epoki społeczeństwa agrarnego i tradycyjnego systemu życia wiejskiego poprzez przejście do rolnictwa i wsi nowoczesnej, funkcjonującej w industrialnym i zurbanizowanym społeczeństwie. Modernizacja wsi polegała na upowszechnieniu (adaptowaniu na wsi) wzorów i osiągnięć ukształtowanych w miastach. Rozwój ten miał charakter rozwoju zależnego, indukowanego z zewnątrz. W Polsce rozpoczął się on w latach 60., a jego szczyt przypada na dekadę lat 70. XX wieku. To właśnie w tym czasie miasto stało się ogromną siłą wysysającą nadwyżki siły roboczej ze wsi. Mimo dużego odpływu młodych ludzi (kohort pierwszego powojennego wyżu demograficznego) nie nastąpiło zmniejszenie liczby ludności wiejskiej, a na wsi nie brakowało „rąk do pracy”.

Paradygmat industrialno-urbanistycznej modernizacji wsi, pod koniec XX wieku, zastąpiony zostaje paradygmatem zrównoważonego, względnie autonomicznego rozwoju wsi (szerzej w podrozdziale 2.4.). Józef Zegar [2012], określając wyzwania stojące współcześnie przed rolnictwem, uzasadnia potrzebę czy wręcz konieczność *przestawienia zwrotnic rozwoju rolnictwa z industrialnego na zrównoważony*. Ponadto ówczesne dyskusje naukowe koncentrują się na wielofunkcyjności wsi, zakładając przede wszystkim dywersyfikację ekonomiczną wsi, a więc zwiększenie możliwości zatrudnienia w działalności pozarolniczej (szerzej podrozdział 2.2.). Potrzeba legitymizacji wsparcia dla rolnictwa, zarówno na

poziomie krajowym, jak i unijnym, poszerza zakres dyskusji o kwestie wielofunkcyjności rolnictwa³.

Rolnictwo poza swoimi tradycyjnymi produkcyjno-rynkowymi funkcjami (wytwarzanie produktów żywnościowych i innych surowców organicznych służących produkcji przemysłowej) wytwarza dobra publiczne i świadczy usługi pozakomercyjne. Realizuje funkcje społeczne, kulturowe, przyrodnicze (środowiskowe), które mają znaczenie nie tylko dla bliższego i dalszego otoczenia gospodarstwa rolnego, lecz dla człowieka i środowiska w ogóle. Pozakomercyjne funkcje rolnictwa są na ogół powiązane z jego funkcjami produkcyjnymi. Zjawisko to określa się jako nierozdzielność (*jointness*) tych dwóch rodzajów funkcji. Podlegają one zarówno wartościowaniu rynkowemu (funkcje rynkowe), jak i wartościowaniu społecznemu (pozarynkowe). Wiele pozytywnych nieprodukcyjnych funkcji rolnictwa ma charakter produktu ubocznego czy efektu zewnętrznego działalności produkcyjno-komercyjnej [Zegar 2012]. Jak stwierdza Jerzy Wilkin [2011, s. 30], dostrzeżenie i docenienie wielofunkcyjności rolnictwa skłania więc do ochrony i wspierania rolnictwa jako szczególnego działu gospodarki.

W tradycyjnym ujęciu ważnym elementem definicyjnym terminu wieś było rolnictwo. Współcześnie jego znaczenie, przede wszystkim dla kondycji społecznej wsi, maleje. Zasadniczym czynnikiem wymuszającym taką zmianę jest kurcząca się znaczenie rolnictwa w życiu wsi i zanik klasy chłopskiej. Zatem czy wieś można będzie definiować przez specyficzną dla niej gospodarkę? Maria Hałamska [2011, s. 18], pytając o ekonomiczną stronę wsi, zastanawia się: co produkuje, a co może produkować wieś? Stwierdza dość paradoksalnie, że obecnie wieś *ma produkować „wiejskość”, także poprzez wielofunkcyjne rolnictwo i powrót do tradycyjnych produkcji i wyrobów. To miejsce wyznacza jej społeczeństwo globalne w ramach społecznego podziału pracy. Wiejskość, która ma produkować lepsze środowisko życia, utrzymać środowisko naturalne i wiejskie krajobrazy dla przyszłych pokoleń. Ta funkcja wsi została tak wyraziście wyartykułowana dopiero przez rodzące się społeczeństwo ponowoczesne.*

Ponieważ wieś przestaje produkować wyłącznie żywność, to na wiejskiej scenie dokonuje się zmiana głównego aktora. Ludność rolnicza ustępuje pola ludności bezrolnej, dla której wieś jest miejscem zamieszkania, także i pracy. Swojego miejsca poszukują tu coraz częściej nowi mieszkańcy wsi, tzw. outsiderzy z miasta, dla których wieś jest „towarem” nabytym (transakcyjnym), kupionym „pomysłem” na życie. Hanna Podedworna [2006, s. 157] definiuje to zjawisko w kategoriach

³ Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne wielofunkcyjności rolnictwa zostały opisane w książce pod redakcją Jerzego Wilkina [2011].

przestrzeni konsumpcyjnej⁴, pisząc: (...) *obszary wiejskie podlegają restrukturyzacji i stają się głównie przestrzeniami konsumpcji, rozwijając funkcje rezydencjalne, rekreacyjne związane ze spędzaniem czasu wolnego. Rozwojowi tych funkcji towarzyszy proces komercjalizacji zasobów wsi.*

Balansując pomiędzy socjologiczną a ekonomiczną osią interpretacji pojęcia wsi, podkreślić należy jego ogromną pojemność. Obejmuje ono nie tylko styl życia, strukturę gospodarki, określony sposób zagospodarowania przestrzeni czy pewien związek z przyrodą, lecz także jest to kategoria symboliczna, mająca duże znaczenie w kulturze i życiu społecznym (społeczno-politycznym). Zagadnienia te szeroko omawiają w swoich opracowaniach Izabela Bukraba-Rylska [2004, 2000, 2008]; Maria Wieruszewska [1997, 2003, 2004] czy Barbara Fedyszak-Radziejowska [2004, 2005].

Dopełnieniem interdyscyplinarnej perspektywy odnoszącej się do badania wsi jest kontekst geograficzny. Otóż wieś nigdy nie była eksponowanym tematem rozważań czy publikacji naukowych w geografii. Zainteresowanie nią jako całością (czyli przestrzennym kompleksem struktur i procesów) nastąpiło w latach 70. XX wieku; w Polsce (należy to przyznać) prawie dwie dekady później⁵.

Początkowo (podobnie jak w ekonomii) utożsamiano ją z rolnictwem, które było podstawowym tematem geograficznych studiów wiejskich. W latach 80. wzrosło zapotrzebowanie na wiedzę o różnicowaniu się przestrzeni wiejskiej. Jej interpretacja była głównie funkcjonalistyczna (z uwagi na wzrost roli działalności usługowej oraz funkcji mieszkaniowej czy wypoczynkowej). Zagadnienia przemian społeczno-gospodarczych rozważane były w ujęciu koncepcji urbanizacji przestrzeni. W latach 90. podejście branżowe ustąpiło miejsca ujęciom problemowym, w których podkreśla się kontekst pewnych całości w agregacji lokalnej, regionalnej czy nawet globalnej (więcej w: Woods 2005). Zakres współczesnych

⁴ Problematykę współczesnego konsumpcjonizmu na wsi podjęto szerzej w zbiorowym opracowaniu [Cloke, Marsden, Mooney (red.), 2006], w tym m.in. Sonya Salamon – autorka rozdziału *The Rural Household as a Consumption Site* (s. 331 i następne).

⁵ Na świecie pierwszy podręcznik z zakresu geografii wsi wydano w Wielkiej Brytanii w 1972 roku, którego autorem był Hugh D. Clout. W Polsce pierwszy artykuł podejmujący tematykę terminologii i przedmiotu badań geografii wsi opublikował Jerzy Bański [2002], jest on również autorem pierwszego akademickiego podręcznika *Geografia polskiej wsi* [2006]. Geografia wsi początkowo była dyscypliną opisową i koncentrowała się na rolnictwie, historycznej analizie zmian osadnictwa wiejskiego oraz użytkowania ziemi. W latach 70. spojrzenie to zostało wzbogacone o zagadnienia społeczne i ekonomiczne. Obecnie zajmuje się wszelką analizą przejawów działalności człowieka zachodzących na obszarach wiejskich i jest samodzielną dyscypliną geografii człowieka. Rozumiana jest jako kompleks wyspecjalizowanych dyscyplin geograficznych (jak geografii: rolnictwa, osadnictwa, ludności, usług i transportu), badających problemy wsi, stanowi generalnie podstawę w dyskusjach na takie tematy, jak np. problematyka globalizacji czy postmodernizm w naukach społecznych [Bański 2006, 2002; Wójcik 2012].

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

studiów wiejskich, interpretowany przez filtr geograficzny, w literaturze światowej prezentują m.in.: Michael Woods [2009]; Hugh D. Cloke [2003] czy Keith Halfacree [2009]. Według tego ostatniego autora (za Wójcik 2012, s. 202), rozważania nad ponowoczesną wiejskością ogniskują się wokół czterech zasadniczych problemów⁶. Są to:

1. Słabnięcie koncepcji wsi budowanej wokół problemu przemian w rolnictwie (zmniejszenie znaczenia rolnictwa w gospodarce) i przekształceń krajobrazu wiejskiego.
2. Zmiana w opinii publicznej wizerunku wsi (idealizacja wsi), głównie poprzez rozwój nieprodukcyjnych funkcji obszarów wiejskich i modną kontrurbanizację⁷.
3. Przenikanie wiejskiej symboliki do innych środowisk społecznych („wieś poza wsią”).
4. Odkrywanie w krajobrazie źródła przeżyć duchowych (dążenie do równowagi z naturą).

Inaczej koncentrują swoje zainteresowania polscy geografowie wsi [m.in.: Bański 2006, 2009, 2011; Czapiewski 2010; Gierańczyk, Kluba (red.) 2008; Hefner, Czarnecki 2011; Kamińska 2006; Rudnicki 2010; Wesołowska (red.) 2011; Wójcik 2012]. Wieś, rozpatrywana jest z perspektywy struktury funkcjonalnej, jako obszar przestrzeni wielofunkcyjnej, zwłaszcza w wymiarze lokalnym. Na dalszy plan schodzą zainteresowania procedurami regionalizacji, natomiast uwaga kierowana jest na wyjaśnianie mechanizmu społecznej zmiany wsi i jej skutków przestrzennych, kształtowania się tożsamości terytorialnej mieszkańców na pewnym, wybranym z jakiegoś powodu, obszarze. W ostatniej dekadzie wiele badań skupia się również na implikacyjnych aspektach oddziaływania instrumentów polityki regionalnej i rolnej UE. Ocena alokacji środków strukturalnych UE przeznaczonych na rozwój wsi i rolnictwa to również temat często podejmowany przez ekonomistów.

Pojęcie „obszar wiejski” przyjmuje już inną konotację. Otóż z socjologicznego punktu kreuje inny obraz rzeczywistości społecznej, przestaje operować całością i koncentruje się na wybranym elemencie charakterystyki wsi. Tym elementem jest zatem pewien obszar, pewna przestrzeń, która zostaje wyodrębniona z uwagi na jakąś szczególną cechę. Używanie pojęcia obszar wiejski nie implikuje bynajmniej

⁶ Zaprezentowane anglo-amerykańskie ujęcie według Wójcika [2011, s. 179–180] wpisuje się w kontekst istniejącej teorii nauk społecznych (zwłaszcza socjologii), uznając przemiany struktury społecznej za centralny problem badawczy.

⁷ Kontrurbanizacja to miejska dekoncentracja; wyludnianie się miasta centralnego i rozwój osadnictwa na terenach bezpośrednio doń przyległych.

konieczności uwzględniania innych charakterystyk, w szczególności zaś tych, które kryją się pod pojęciem wieś [Gorlach 2004, s. 16–17].

W badaniach socjologicznych definicje obszarów wiejskich oparte są najczęściej na cechach społeczności lokalnych, w tym społeczeństwa rolniczego (chłopskiego). W szerszym ujęciu, cztery grupy cech wyróżnia Andrzej Kaleta [1998, s. 47]. Są to:

- 1) przestrzenno-demograficzne z terytorialnością, czyli wspólnotą obszaru geograficznego i grupą ludzi wyodrębnioną terytorialnie,
- 2) społeczne, związane z podobieństwem warunków życia, szczególnym typem solidarności, przewagą nieformalnych form komunikacji, znacznym stopniem samowystarczalności,
- 3) kulturowe, ze wspólnotą norm i wartości, specyfiką własnej kultury, szczególnymi sposobami organizacji życia grupy,
- 4) ekonomiczne, związane z pracą na roli, niskim stopniem dezagraryzacji i specyficznym podziałem pracy.

Obszary wiejskie dominują w przestrzeni społeczno-ekonomicznej. Ich wyodrębnienie w strukturze administracyjnej danego kraju jest rzeczą umowną, ale, niestety, nie oddaje istoty ekonomicznej tych obszarów, ich funkcji i struktur gospodarczych. A przecież obszar wiejski to kategoria socjogospodarcza, stanowiąca podsystem społeczno-ekonomiczny, którego podstawą jest wiejskie gospodarstwo domowe o charakterystyce szczególnej wobec typowego gospodarstwa domowego [Spychalski 2005, s. 49]. Nie są to jednak w większości gospodarstwa domowe rolników, bowiem tych utrzymujących się głównie z rolnictwa jest tylko ok. 11% w 2011 roku [GUS 2013, s. 23]. Wiele wiejskich gospodarstw nie prowadzi oficjalnej aktywności ekonomicznej, pozyskując dochody z pracy nierejestrowanej lub transferów socjalnych (te dotyczą ponad 1/4 gospodarstw domowych). Uczestniczą one również w rynku, m.in. jako konsumenci dóbr, a w pewnym zakresie stanowią niewykorzystany zasób siły roboczej [Stanny 2012b].

Na obszary wiejskie, jako swoisty podsystem społeczno-ekonomiczny, oddziałują zarówno czynniki makroekonomiczne w skali gospodarki narodowej i rynku światowego, jak i czynniki ekonomiczne tworzone przez politykę rozwoju regionalnego i wpływ lokalnego rynku. Analiza makroekonomicznego otoczenia jest przedmiotem wielu opracowań badawczych. Zauważono jednak, że pojęcie obszar wiejski nie jest szerzej definiowane i wyjaśniane w literaturze nawiązującej bezpośrednio do nauk o przestrzeni (jak np. w ekonomii, historii, etnologii). Z reguły problematyka podejmowana jest wówczas, gdy konieczne jest wyodrębnienie cech lub elementów tworzących obszar wiejski (bądź dla nich specyficznych).

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

Oba omawiane w tym podrozdziale terminy z uwagi na to, że odnoszą się bezpośrednio do określonej przestrzeni szczególnie istotne są w geografii. Wieś jest traktowana na ogół jako jednostka osadnicza⁸, zaś obszar wiejski jako przestrzeń utworzona przez wsie i ich otoczenie.

Obszary wiejskie, jak podkreśla Jerzy Bański [2011, s. 37] to *kategoria historycznie zmienna, w definiowaniu której konieczna jest pewna elastyczność*. Przykładowo, Jan Kostrowicki [1976, s. 605] w okresie intensywnej modernizacji wsi przez obszary wiejskie określał *obszary o dominacji rolnictwa oraz w mniejszym zakresie innych form działalności ludzkiej, jak leśnictwa lub rybołówstwa, wraz ze związanym z tymi faktami osadnictwem*. Dwie dekady później Jerzy Bański precyzuje [2006, s. 19; 2011, s. 41], że obszar wiejski jest przestrzenią, w której działa człowiek, charakteryzującą się stosunkowo niską gęstością zaludnienia, rozproszonym stałym osadnictwem i ekstensywnym zagospodarowaniem ziemi. Już na przykładzie tych dwóch definicji widzimy, że obecnie przyjęcie kierunków użytkowania ziemi jako kryterium zasadniczego, bez uwzględnienia zagadnień społecznych jest niewystarczające. W definiowaniu obszarów wiejskich, ze względu na obserwowane przeobrażenia społeczno-gospodarcze, podkreślić należy obecny już dyskurs w kierunku ujmowania ich jako przestrzeni wielofunkcyjnej, uwzględniającej zarówno cechy dywersyfikacji struktury funkcjonalnej gospodarki lokalnej, jak i społeczności ludzkich⁹.

Uniwersalną właściwością obszarów wiejskich jest ich przestrzenność, pewna dyspersja cech w przestrzeni. Powstaje jednak zasadnicze pytanie: *co może być tą cechą, która decyduje o kwalifikacji jakiegoś obszaru jako wiejskiego?* Najczęściej tym definiującym parametrem jest dekoncentracja (rozproszenie) mieszkającej tam ludności. Kryterium wydzielenia obszaru wiejskiego na podstawie liczebności mieszkańców danej jednostki administracyjnej nazywamy kryterium demograficznym¹⁰. Powszechne są klasyfikacje oparte na wskaźniku gęstości zaludnienia w danej jednostce administracyjnej. Takie kryterium nazywamy geodemograficznym¹¹.

⁸ Według m.in. Marii Kielczewskiej-Zaleskiej [1972] wieś to osada, w której ludność zajmuje się uprawą roślin i chowem zwierząt, a według Jana Tkocza [1998] wieś to twór terytorialny mający granicę, rozłóg ziemi, siedlisko (zagrodę) stanowiące całość przestrzenną o określonych więzach społecznych oraz uprawnieniach prawnych.

⁹ Podejście takie charakterystyczne jest dla badań prowadzonych w IRWiR pod kierunkiem Andrzeja Rosnera: 1999, 2002, 2007.

¹⁰ Tam, gdzie ono obowiązuje, do miast zalicza się te miejscowości, które spełniają warunek ustalonej, minimalnej liczebności populacji.

¹¹ Dla przykładu, obszary wiejskie według definicji OECD są liczone do 150 os./km², zaś EUROSTAT przyjmuje próg wskaźnika na poziomie 100 os./km². Przegląd statystyki porównawczej międzynarodowej zawierają publikacje: [Copus i in. 2008, s. 49; Pedrosa, Álvarez 2009, s.100; Zawalińska 2009, s. 28; Stanny 2011b, s. 105]. Z przedstawionych tam przykładów wynika, jak różnorodnie można definiować ten sam obszar na podstawie jednego tylko kryterium demograficznego.

1.1. Obszary wiejskie – interdyscyplinarny przedmiot badań

Powszechność użycia terminu obszary wiejskie w sensie potocznym (pewna jego „oczywistość”) może być główną przyczyną dość rzadkiego podejmowania polemiki naukowej o charakterze terminologicznym dotyczącej tego pojęcia. Istotnym ograniczeniem może być również fakt, że badacz obszarów wiejskich zasadniczo staje przed koniecznością korzystania z danych, pogrupowanych według kryterium administracyjnego. I, z jednej strony, jest to dobre rozwiązanie, gdyż prowadzone analizy są względnie możliwe do porównania, jednak, z drugiej strony, takie sztywne ramy właśnie prowadzą do unikania teoretyczno-metodologicznej dyskusji.

W Polsce obszary wiejskie definiuje się według kryterium administracyjnego (więcej w: [Rosset 1961, s. 155; Frenkel 2003, s. 9]). Do ludności miejskiej zalicza się ludność zamieszkałą w miejscowościach posiadających prawa miejskie, do ludności wiejskiej – ludność zamieszkałą poza granicami administracyjnymi tych miast. Decyzje o zmianie statusu jednostki organizacyjnej (wyłączenie bądź włączenie miasta czy obszaru wiejskiego z danego zbioru) podejmują najwyższe organy państwowe (Rada Ministrów). Uwzględniane są przy tym głównie zmiany liczby mieszkańców oraz poziom rozwoju funkcji nierolniczych, choć brane są pod uwagę również inne, mniej ostre kryteria, jak: wielkość i rola w stosunku do otaczających terenów wiejskich bądź tradycje. Te nie w pełni jasne kryteria wywołują pewne kontrowersje. Część miast stanowiących jednostkę centralną gminy (i siedzibę władz gminnych) to miasta małe i bardzo małe, często mniejsze pod względem liczby mieszkańców od dużych wsi¹².

Również uwzględniając warunki społeczno-gospodarcze czy strukturę funkcjonalną jednostek administracyjnych okazuje się, że wsie duże i wsie małe różnią się w sposób o wiele bardziej istotny niż wsie duże i małe miasta. Z tych też powodów wielu badaczy podejmujących się definicji obszaru wiejskiego wykraczającej poza ramy podziału administracyjnego, a uwzględniającej inne cechy (np. demograficzne, jak liczba ludności w gminie, czy gospodarcze, jak powiązanie funkcjonalne z rolnictwem), kompromis znajduje, włączając pod to hasło również małe miasta (porównaj opracowania m.in.: [Bański (red.) 2009, s. 8; Czarnecki 2009, s. 29; Siemiński 1992, s. 7]). Jednak ta kwestia rozpoczyna kolejny wątek, wymagający określenia pojęcia „małe miasto”, z którego tu rezygnujemy.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na to, że każdy badacz obszarów wiejskich dokonuje wyboru, czy badać będzie zdarzenia, zjawiska, czy procesy:

- 1) w relacji miasto–wieś (miasto *vs* wieś) czy

¹² W Polsce zdarzają się (choć są nieliczne) miejscowości o statusie wsi, mające więcej niż 5 tys. mieszkańców, jednocześnie dwie miejscowości o statusie miast (Wyśmierzyce, pow. białobrzeski, woj. mazowiecki i Suraz, pow. białostocki, woj. podlaskie) mają mniej niż 1 tys. mieszkańców (wg BDL 2010).

2) w układzie *continuum* przestrzennego na obszarach wiejskich (między porównywalnymi jednostkami administracyjnymi).

Pierwsze ujęcie, ukazuje „jedną” wieś (przeciętną), drugie natomiast ukazuje jej różnorodność. Zdawać sobie należy sprawę, że mówiąc o „wsi statystycznej”, badanie oparte zostaje na danych uogólnionych – dla jednego agregatu. Powstaje wówczas obraz uśredniony, który nie przystaje do zróżnicowanej rzeczywistości społeczno-gospodarczej obszarów wiejskich.

Reasumując, problem definiowania obszarów wiejskich, oddzielenia tego, co wiejskie od tego, co miejskie, wykrojenia owej części wiejskiej z pewnej całości społeczno-ekonomicznej (a więc sprawa kryteriów) jest ostatecznie nierozstrzygalny. Wyznaczenie linii demarkacyjnej pomiędzy miastem a wsią (jako obszarem wiejskim) jest arbitralne, stąd budzi zawsze wątpliwości. Jednoznaczne przyjęcie konkretnego kryterium rodzi mnóstwo konsekwencji i waży na uzyskanym obrazie wsi. Każda definicja zmusza do rozdzielenia miasta od wsi, do podzielenia danego terytorium, które z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego jest przecież pewną całością.

Oczywiście, ze względów praktycznych w niniejszej pracy przyjęto definicję obszaru wiejskiego według kryterium administracyjnego. Analizą empiryczną objęto 2172 gminy, tj. gminy wiejskie i obszary wiejskie gmin wiejsko-miejskich (z pewnymi wyjątkami, o których napisano w treści rozdziałów 4. i 6.). Niezależnie od koniecznych, przyjętych rozstrzygnięć technicznych w sprawie ujmowania obszarów wiejskich jako przedmiotu badania, są one miejscem, **w którym żyją i gospodarują ludzie, tworząc społeczności lokalne, ale gdzie w relacji do miasta:**

- 1) **zarówno działalność społeczna, jak i gospodarcza (w tym szczególnie rolnicza) jest rozproszona,**
- 2) **mniej zróżnicowane struktury społeczne i gospodarcze są konsekwencją ich mniejszej konkurencyjności,**
- 3) **mniejsza jest dostępność do dóbr i usług.**

Bez względu więc na konotacje tego terminu w różnych językach nauk społecznych, pozwalamy sobie na stwierdzenie, że ich wspólnym elementem jest aspekt przestrzenny, który w tej pracy stanowi główną oś badania.

1.2. Miasto – wieś: dychotomia czy *continuum*?

Miasto i wieś tworzą w przestrzeni społeczno-gospodarczej nierozdzielny i trwały system interakcji, będąc jednocześnie jego biegunowymi elementami, a tym

samym jako kategorie są sobie przeciwstawiane. Wieś, co już zostało stwierdzone wcześniej, cechuje dekoncentracja różnych cech w przestrzeni, które z kolei w mieście są skoncentrowane. Podobnie jak kwestie definicji wsi i obszarów wiejskich, tak i zagadnienie relacji miasto-wieś ujmować można w trzech kontekstach:

- przestrzennym (zróźnicowanie składników przestrzeni, traktowane w kategoriach miejsc, punktów, ognisk),
- socjologicznym (interakcje społeczne, kategorie wiejskiego vs miejskiego stylu życia, jakości życia, konsumpcji, kultury),
- ekonomicznym (relacje między funkcjami gospodarczymi).

Dychotomiczny podział na miasto i wieś, jako zdecydowanie różne jednostki osadnicze pod względem morfologicznym, instytucjonalnym i funkcjonalnym, ukształtowany został najprawdopodobniej w feudalizmie i wynikał z historycznego podziału funkcji – rolniczej dla wsi, natomiast głównie pozarolniczych dla miast (więcej w: [Zagożdżon 1988, s. 57–74]). Z kolei pojęcie dychotomii, do koncepcji operujących przeciwstawnością typu czy modelu społeczeństwa miejskiego społeczeństwu niemiejskiemu, wprowadził Émile Durkheim pod koniec XIX wieku, używając określeń społeczeństwa nowoczesnego (miejskiego – opartego na solidarności organicznej) oraz społeczeństwa tradycyjnego (wiejskiego – opartego na solidarności mechanicznej). Wraz z rozwojem kapitalizmu i industrializacji zaczęło się zróźnicowanie funkcjonalne wsi. W XIX wieku pojawiły się kolonie robotnicze i strefy podmiejskie wokół większych miast. Ponadto wzmocniły się procesy koncentracji działalności nierolniczej, co stworzyło szanse ewolucji osiedli wiejskich do rangi miasta. Rozwój transportu umożliwił przestrzenne rozdzielanie miejsc pracy od miejsc zamieszkania. Przesłanki te stały się podstawą do zaistnienia przejściowej formy osadniczej między miastem a wsią, którą to w 1891 roku niemiecki geograf Friedrich Ratzel nazwał „osiedlem przejściowym”¹³. Również w polskiej literaturze geograficznej osiedla tego typu wyodrębniła w latach 70. XX wieku Maria Kielczewska-Zaleska [1976], zaliczając do nich te, które *mają obok funkcji rolniczej inną, jednostronnie rozwiniętą funkcję usługową, mieszkaniową czy produkcyjną, (...) na ogół nieduże, w których nie nastąpił rozwój i koncentracja wielostronnego życia miasta, ale które już przejęły pewne działy gospodarki nierolniczej i mają inny charakter od zwykłej wsi rolniczej*. Na podstawie badań wydzieliła sześć typów osiedli przejściowych, tj.: usługowe, małe miasteczka

¹³ Osiedle przejściowe, gdyż obok funkcji rolniczej rozwijane są tam też funkcje usługowe, mieszkaniowe i produkcyjne – pozarolnicze – więcej w źródłowym opracowaniu: Friedrich Ratzel, 1891, *Antropogeographie*, t. II, Stuttgart.

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

rolnicze, osady targowe, wsie zurbanizowane o charakterze mieszkalnym, osiedla przemysłowe, osiedla kulturalno-usługowe.

Bogdan Jałowiecki [1987, s. 22] podkreśla, że dychotomiczne podejście (tj. konstruowanie odpowiednich typów idealnych, analiza schematów dwudzielnych) ma bogatą tradycję w socjologii i niewątpliwie przyczyniło się do wyjaśnienia ogólnych prawidłowości. Ponieważ jednak takie traktowanie zjawisk, uprawnione na wysokim szczeblu abstrakcji, jest zwykle niezbyt adekwatne do rzeczywistości, układ dychotomiczny został przez badaczy nauk społecznych uzupełniony przez różnego rodzaju *continuum*¹⁴.

Według Zbyszka Chojnickiego i Teresy Czyż [1989], w naukach społecznych wyróżnia się co najmniej dwa ujęcia *continuum* wiejsko-miejskiego. Pierwsze zakłada istnienie dwóch odmiennych form osadniczych społeczności ludzkich, pomiędzy którymi znajdują się jednostki osadnicze o charakterze przejściowym, z cechami zarówno miejskimi, jak i wiejskimi. Drugie ujęcie podkreśla ciąg jednostek osadniczych różniących się występowaniem i natężeniem cech właściwych dla miasta lub wsi. Jest więc ono swego rodzaju częścią skali wektorowej, którego krańce wskazują na nasilenie miejskości lub wiejskości.

Do najbardziej znanych ujęć typologicznych wiejsko-miejskiego *continuum* należy koncepcja zaproponowana w okresie międzywojennym przez Pitrima A. Sorokina i Carle'a C. Zimmermanna¹⁵. Wyodrębnili oni osiem cech odróżniających dwa przeciwstawne pojęcia. Wśród nich znalazły się m.in.: rodzaj zatrudnienia, stan środowiska, wielkość jednostki osadniczej, gęstość zaludnienia, homogeniczność społeczna mieszkańców, mobilność i system interakcji społeczno-kulturowych. Warto zaznaczyć, iż atrybuty te we współczesnych studiach obszarów wiejskich nadal wchodzą w podstawowy kanon zmiennych, choć ich ostateczny zestaw zawsze jest zależny od arbitralnych decyzji badacza.

Tego rodzaju podejście było rozwijane również przez Roberta Redfielda, który uważał, że zarówno miejskość, jak i wiejskość mają charakter stopniowalny. A zatem zmienna wiejskości-miejskości nie ma charakteru zmiennej dyskretnej, lecz jest zmienną ciągłą. Jego koncepcja *folk-urban continuum* jawi się nie tylko jako koncepcja kontrastu, lecz bardziej jako swoista zasada ewolucji, przebiegająca

¹⁴ W ujęciu ogólnym przez pojęcie *continuum* rozumie się: ciągly, uporządkowany zbiór nieskończonej liczby elementów przechodzących płynnie jeden w drugi, jest to zwarta i spójna przestrzeń metryczna (inaczej: niepusta przestrzeń typologiczna); Słownik języka polskiego, PWN, (pobrano 11.11.2011; <http://www.sjp.pl/kontinuum>).

¹⁵ Tytuł oryginalnego opracowania autorstwa Pitrima Sorokina oraz Carle'a Zimmermanna z 1929 r. to: *Principles of rural-urban sociology*. New York.

1.2. Miasto – wieś: dychotomia czy *continuum*?

od społeczności plemiennej do miasta, z pokonywaniem „po drodze” etapów określanych mianem społeczności chłopskiej czy małego miasta [Gorlach 2004, s. 32]. Scharakteryzował on badane przez siebie społeczności terytorialne za pomocą dwóch zmiennych niezależnych (izolacji i jednorodności) i trzech zmiennych zależnych (dezorganizacji, świeckości i indywidualizmu), stawiając hipotezę, zgodnie z którą w miarę regresji pierwszych cech następuje progresja cech drugich [Jałowiecki 1987, s. 20].

Najdłuższą tradycją badań problematyki wiejsko-miejskiej odznacza się socjologia, która najczęściej przedstawia je w świetle koncepcji porównań społeczeństwa wiejskiego/agrarnego/tradycyjnego i miejskiego/przemysłowego/nowoczesnego. Jednak to przeciwstawianie obu społeczności ma również charakter postępującej etapami ewolucji, tzn. ukazuje drogę przejścia od wspólnoty pierwotnej do społeczeństwa kapitalistycznego. Różne jej ujęcia, w uzupełnieniu, przedstawia tabela 1.1.

Tabela 1.1. Zestawienie przeciwstawne kategorii wiejskiej i miejskiej wg autorów

Autor	Podjęcie	Kategoria wiejska	Kategoria miejska
Émile Durkheim	socjologiczne	solidarność mechaniczna	solidarność organiczna
Robert Redfield	etnologiczne	ludowe	miejskie
Ferdinand Tönnies	socjologiczne	wspólnota	stowarzyszenie
Max Weber	ekonomiczne	społeczeństwo tradycyjne	społeczeństwo racjonalne
Johann Heinrich von Thünen	ekonomiczne	okręgi produkcji rolniczej	rynek zbytu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Gorlach 2004, s. 18].

Koncepcja *continuum* wiejsko-miejskiego uruchomiła w okresie powojennym serię prób podejmowanych przez socjologów i geografów, mających na celu określenie obszarów przejściowych między miastem i wsią. Pod uwagę brane były różne kryteria, na podstawie których dokonywano typologii miejscowości, usytuowanych na skali miejskości i wiejskości. Przykłady typologii zawarto w tabeli 1.2., zauważając jednocześnie, że dostępna współcześnie statystyka nie pozwala na dokonywanie charakterystyki miejscowości opartej na kryteriach społeczno-zawodowych zaproponowanych m.in. przez Louis Marie Coyauda [1973]. Biorąc jednak pod uwagę wszystkie zbiorowości terytorialne i kryterium złożoności ich organizacji, ciekawą propozycją wydaje się typologia przedstawiona przez Everetta M. Rogersa [1960]. Na jej podstawie możliwa jest nie tylko analiza organizacji społecznej poszczególnych zbiorowości, lecz także charakterystyka sieci osadniczej. Podobnymi kategoriami operował też Raymond Ledrut [1968], biorąc pod uwagę złożoność struktur społecznych (więcej na temat pisał: [Jałowiecki

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

1987, s. 33]). Jak każda typologia, i te mogą być dyskusyjne, ważne jest jednak w tym miejscu to, iż uwzględniają – poza miastem i wsią – całą tzw. przestrzeń podmiejską¹⁶.

Tabela 1.2. Przykłady typologii zbiorowości w *continuum* miejsko-wiejskim

Typologia zbiorowości według		
Everett M. Rogersa (1960)	Raymonda Ledruta (1968)	Louis Marie Coyauda (1973)
Kryterium – organizacja społeczna zbiorowości: – wiejskie sąsiedztwo, – wieś, – małe miasto, – miejsko-wiejskie osiedla pod miastem, – podmiejskie rezydencjalne dzielnice (lub przedmieścia), – miasto, – metropolia.	Kryterium – złożoność struktur społecznych: – wioska, – jednostka sąsiedzka w mieście, – miasteczko, – dzielnica, – miasto.	Kryterium – skład społeczno-zawodowy: – rolnicy, robotnicy, pracownicy usług, – rolnicy, pracownicy usług, robotnicy, – robotnicy, rolnicy, pracownicy usług, – robotnicy, pracownicy usług, rolnicy, – pracownicy usług, rolnicy, robotnicy.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [Jałowiecki 1987, s. 33].

Continuum miejsko-wiejskim w aspekcie powiązania systemu osadniczego z funkcjonowaniem zamieszkałych tam społeczności od lat 70. zajmowali się w sposób problemowy i metodyczny głównie polscy geografowie¹⁷. Choć wcześniej problematykę ujmowano najczęściej oddzielnie, opisując wieś lub miasto w opozycji do siebie, to wyraźnie zainteresowanie przestrzenią podmiejską jako formą *continuum* zwróciło uwagę na niedoskonałość dychotomicznego podziału jednostek osadniczych. W dekadzie lat 80. Władysława Stola [1987, s. 27] wskazała, że *rzeczywistość między miastem a wsią jest bardzo złożona*, bowiem właśnie tam, gdzie procesy urbanizacyjne wkraczają na wiejskie obszary podmiejskie, powstają obszary o charakterze przejściowym, formy pośrednie. Tworzy się wówczas strefa podmiejska z miejską formą zabudowy o zróżnicowanej intensywności, zagęszczeniu

¹⁶ Literatura źródłowa do przywołanych w tym miejscu autorów typologii za Bohdanem Jałowieckim [1987] jest następująca: Everett M. Rogers, 1960, *Social change in rural community*, New York; Louis Marie Coyaud, 1973, *L'urbanisation des campagnes. Contribution methodologique*. CRU, Paris; Raymond Ledrut, 1968, *Sociologie Urbaine*. PUF, Paris.

¹⁷ Do dziś wypracowano istotny dorobek w tym zakresie. Szczególną uwagę autorki (chronologicznie ujmując) zwróciły opracowania następujących autorów: [Golachowski 1964; Dziewoński 1971; Kiełczewska-Zaleska 1976; Zawadzki 1979; Kapler 1983; Zagożdżon 1988; Jakóbczyk-Gryszkiewicz 1998; Chojnicki, Czyż 1989; Jędrzejczyk, Wilk 1992; Kamiński (red.) 1995; Sokołowski 1999; Gierańczyk, Kluba (red.) 2008; Czarnecki 2009].

oraz kształcie, a także z wieloma funkcjami osiedli wiejskich (często o miejskiej genezie, z różnym stopniem zachowania układów morfologicznych). Jej stopień wykształcenia zależy od wielkości miasta. Odznacza się podwyższoną gęstością sieci drogowej i zróżnicowanym poziomem przeobrażeń wsi w zakresie struktur demograficznych, społeczno-zawodowych oraz więzi i stosunków społecznych. Strefy takie wykazują predyspozycje do tworzenia lokalnych układów z funkcjami centralnymi, które mogą porządkować struktury przestrzenne obszarów wiejskich.

We współczesnej geografii koncepcja *continuum* miejsko-wiejskiego, jednoznacznie wyraża odejście od dychotomicznego podziału typów społecznych na rzecz uchwycenia różnic warunków życia społeczeństw, w różnych kategoriach jednostek osadniczych. Jan Falkowski i Paweł Brodowski [2008, s.12] wskazują, że o jego pojmowaniu decydują takie elementy jak: położenie geograficzne oraz funkcje i relacje (własności) między miejskością a wiejskością. Różne znaczenia tego pojęcia definiuje także Dariusz Sokołowski [1999, s. 36], wyliczając, że może być to:

- 1) proces, ewolucyjny rozwój jednostek osadniczych, w których osiedla „przemieszczają się” na osi wieś–miasto (przy czym nie każda wieś przekształca się w miasto, gdyż na ogół zatrzymuje się na jednym z pośrednich etapów rozwoju),
- 2) rodzaj skali wiejskości–miejskości, na której znajdują się wszystkie jednostki osadnicze, przy czym miejsce danej jednostki na tej skali uzależnione jest od zmiennego w czasie poziomu wykształcenia atrybutów zurbanizowania i miejskości,
- 3) określenie zbioru osiedli lub społeczności, który może być pojmowany w różnych zakresach (np.: od wiejskiego sąsiedztwa, poprzez wszystkie formy pośrednie, do miejskiej metropolii).

Kontekst rozwoju jednostek osadniczych o różnych funkcjach gospodarczych, jako różnych kategorii umieszczonych na osi miasto–wieś nie wpisał się już tak wyraźnie w nurt badań ekonomicznych. W budowanych na początku XX wieku modelach makroekonomicznych nie uwzględniano wymiaru przestrzennego (o czym szerzej w podrozdziale 1.4.). Przyjęte było założenie o autonomicznym i wszechobecnym mechanizmie rynkowym, który niweluje wszystkie nieprawidłowości, w tym także w przestrzeni. Nawet wówczas, gdy dywagowano na temat rozwoju w przestrzeni – jak np. w pierwszych doktrynach interwencjonizmu Johna M. Keynesa dominował pryzmat ogólnokrajowy.

Obecnie ekonomiści podkreślają, że „wiejskość” danego obszaru czy jednostki osiedleńczej jest stopniowalna, nie tylko w kontekście przestrzennym czy socjologicznym, lecz także ekonomicznym. Różne jednostki klasyfikowane jako wiejskie

(obszary wiejskie) mogą być umieszczone na osi miasto-wieś, która tworzy dość rozległe *continuum*. Koncepcja *continuum* miejsko-wiejskiego ma zatem nie tylko wymiar przestrzenny (na osi miejskości-wiejskości), lecz także odpowiednią treść zawartą w procesach urbanizacji i modernizacji, którym owe *continuum* podlega.

1.3. Koncepcja wzajemnego oddziaływania miast i wsi. Centrum a peryferie

Przedstawiona koncepcja wiejsko-miejskiego *continuum* traktuje *de facto* wieś i miasto jako biegunowe kategorie, pomiędzy którymi natężenie cech jest stopniowalne. Jednak obok tej perspektywy badawczej możliwe jest też ujęcie odwrotne, a wówczas mamy do czynienia ze ścisłym związkiem tych dwóch kategorii. Dotyczy to mianowicie koncepcji „centrum-peryferia”, gdzie głównym przedmiotem badań są związki i relacje między centrum (miastem – ośrodkiem centralnym) a peryferiami, które wzajemnie bez siebie nie istnieją. W koncepcji tej obok cech społecznych, zespołu symboli i wzorów kulturowych (które dominowały w wiejsko-miejskim *continuum*) uwzględnia się przede wszystkim zależności ekonomiczne i kwestię supremacji administracyjnej (czy politycznej).

Przyjęto, że model koncepcji wzajemnego oddziaływania miast i wsi opisuje sytuację, gdy skutek zaistnienia odpowiednich warunków (czynników) pewna jednostka (zbiorowość) zaczyna dominować, staje się ośrodkiem centralnym określonego obszaru. Jej rozwój następuje kosztem pozostałych jednostek semiurbanizowanych, monofunkcyjnych rolniczo, czy ogólnie posiadających relatywnie mniej walorów prorozwojowych. Uogólniając, dotyczy to obszarów wiejskich, które *w zależności od siły ekonomicznej zbiorowości lokalnej stają się mniej lub bardziej eksploatowanymi i zdominowanymi peryferiami systemu* [Jałowiecki 1987, s. 21]. Rozwój miejskich ośrodków centralnych – dzięki zjawisku dyfuzji – rozprzestrzenia się również na peryferie, jednak pierwsza siła tzw. efektu wymywania (absorpcji) jest znacznie silniejsza niż siła wtórna tzw. efektu rozprzestrzeniania (dyfuzji).

Dokonując interpretacji tej koncepcji na podstawie literatury przedmiotu [Tarkowski 2008; Gierańczyk, Kluba (red.) 2008; Grosse 2007; Grzeszczak 1999; Jałowiecki 1987] oraz mając na uwadze cele badania, szczególną uwagę zwrócono na następujące jej założenia:

- Relacje miasto-wieś są częścią szerszego układu relacji centrum-peryferia, gdyż możemy je traktować jako relację między miejscami konkretnych przestrzennych struktur gospodarczych czy społecznych oraz jako relację miejskości

1.3. Koncepcja wzajemnego oddziaływania miast i wsi. Centrum a peryferie

-wiejskości, badając różne systemy gospodarowania, środowiska społeczne, style życia.

- Podsystemy miasto i wieś są względem siebie komplementarne i jednocześnie przeciwstawne, gdyż w makrosystemie społeczno-ekonomicznym wytwarzają oba typy powiązań. Po pierwsze, z definicji systemu wynika, że podsystemy wieś i miasto są wzajemnie uzupełniające. Po drugie, stanowią dwa odmienne podsystemy odgrywające różne role, co więcej, wyraźna jest podrzędność jednego z nich (wsi) względem drugiego (miasta), tworząc w efekcie strukturę hierarchiczną.
- Przeciwnieństwo miasto-wieś ma wymiar historyczny, istnieje bowiem od zawsze, odkąd istnieje miasto. Jego ujęcie najpierw dychotomiczne, potem w relacji wiejsko-miejskiego *continuum*, ulegało ewolucji wraz z rolą rolnictwa, jakie ono odgrywało w gospodarce. W obecnej fazie nastąpiło jego uogólnienie w postaci przeciwnieństwa centrum-peryferia.
- W kategorii centrum-peryferia podkreślamy odległość w przestrzeni, w czasie oraz stopniu rozwoju, czujemy pewien dystans pomiędzy zbiorowością a centralnym bądź peryferyjnym typem zbiorowości (jako typem optimum).

Ten ostatni wątek wymaga pewnego doprecyzowania myśli. W podejściu geograficznym peryferie to obszary położone w strefie marginalnej określonych struktur terytorialnych, układów regionalnych, ponadregionalnych względem jakiegoś rdzenia (ośrodka wiodącego, centralnego). Abstrahując jednak od funkcji odległości, peryferyjność definiuje również funkcja niskiego poziomu rozwoju danego obszaru, jego struktur społeczno-gospodarczych. W zależności od szczebla hierarchii, cały region może mieć charakter peryferyjny, bądź też wewnątrz niego występuje strefa marginalna (depresyjna pod względem pewnych cech strukturalnych) i wówczas wydzielić można wewnątrzregionalne strefy peryferyjne (o czym pisał: [Zagożdżon 1980, s. 816–819]). Oba podejścia – to geograficzne, gdzie wyznacznikiem peryferyjności jest odległość jednostek podrzędnych od ośrodków centralnych, jak i to ekonomiczne, gdzie dystans mierzymy poprzez typ ukształtowanych struktur społeczno-gospodarczych, zakładają, że każdy region (ośrodek, obszar) składa się zarówno z centrum, jak i peryferii.

Ogólna myśl centrum-peryferia stała się podstawą do skonstruowania ogólniejszych teorii rozwoju, ujmowanych najczęściej pod hasłem teorii polaryzacji (teorii rozwoju nierównomiernego). Odnieść się należy szczególnie do dwóch: teorii biegunów wzrostu oraz teorii rdzenia i peryferii (szeroko założenia omawia: [Churski 2013]). Ich istotą jest stwierdzenie, że rozwój gospodarczy może przebiegać w sposób nie zrównoważony wskutek kumulacji procesów innowacyjnych w ośrodkach już rozwiniętych. Zwykle zapoczątkowany zostaje w nielicznych

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

branżach (polaryzacja sektorowa) czy miejscach (polaryzacja regionalna), a następnie rozprzestrzenia się dzięki dyfuzji różnymi ścieżkami na pozostałą część obszaru (mniejsze ośrodki regionalne i peryferia) ze zmiennymi skutkami dla jakości gospodarki.

Teorie te mają dużą wartość poznawczą, ponieważ ich podstawą była obserwacja wielu zjawisk i prawidłowości. Pokazują zatem proces kształtowania się przewag pewnych ośrodków i próbują odpowiedzieć na pytanie, *czy te same prawidłowości powtórzą się w innych miejscach, w innym czasie?* Z uwagi na bardzo bogaty dorobek badawczy w tym zakresie, postanowiono przedstawić wybrane teorie, które wskazują na pewną ewolucję poglądów objaśniających relacje centrum–peryferia (odnosząc je do relacji miasto–wieś), z uwzględnieniem ich czynników rozwoju. Patrz tabela 1.3.

Tabela 1.3. Główne założenia wybranych teorii polaryzacji (w kontekście przełożenia ich na relacje miasto–wieś)

Nazwa i główni twórcy (r*)	Opis
1	2
Bieguny wzrostu	
Polaryzacja sektorowa (1950–1955) Francois Perroux, częściowo: Joseph A. Schumpeter (1958)	Główną rolę odgrywa innowacyjny kapitał, który za pomocą sprzężeń uruchamia procesy rozwojowe. Powstające na skutek impulsów innowacyjnych nowe branże Perroux określa mianem jednostek motorycznych, które odpowiadają sektorowym biegunom wzrostu . Struktura wzajemnych powiązań między nimi jest nie zrównoważona i prowadzi do dominacji jednych biegunów (przedsiębiorstw) nad drugimi. Koncepcja nawiązuje do Schumpeterowskiej „twórczej destrukcji”, jednocześnie należy podkreślić, że nie zajmuje się wymiarem przestrzennym polaryzacji.
Polaryzacja regionalna (polaryzacja przestrzenna) (1957) Gunnar Myrdal	Wychodząc z założenia, że rozwojowi gospodarczemu towarzyszą zjawiska nierównowagi społeczno-gospodarczej między regionalnymi biegunami wzrostu a pozostałymi obszarami, Myrdal sformułował zasadę okrężnej i kumulatywnej przyczynowości . W systemie opartym na okrężnej przyczynowości zmiana jednej wielkości powoduje zmiany innej wielkości, tj. następuje sprzężenie zwrotne między przyczyną a skutkiem (mechanizm błędnego koła). Dzięki tym sprzężeniom następuje wzmocnienie intensywności wzajemnych wpływów i uruchomienie kumulatywnego procesu zmian. Zmiany pozytywne wyzwalały kumulatywny proces wzrostu, a zmiany negatywne kumulatywny proces kurczenia się, prowadząc do polaryzacji przestrzennej . Regionalne bieguny wzrostu, absorbując mobilne czynniki produkcji z peryferii regionu, wywołują tam efekt regresu (wymywania). Możliwa jest również sytuacja odwrotna – efekt rozprzestrzeniania, gdy np. niektóre inwestycje, technologie czy styl życia przechodzą z centrum na peryferia. Myrdal doszedł do wniosku, że w rzeczywistości bardziej widoczne są efekty regresu niż rozszerzania rozwoju.

1.3. Koncepcja wzajemnego oddziaływania miast i wsi. Centrum a peryferie

1	2
<p>Polaryzacja sektorowa i regionalna</p> <p>(1958) Albert O. Hirschman</p>	<p>Hirschman, łącząc powyższe teorie, wskazał, że wzrost nie zrównoważony jest warunkiem rozwoju. Wzrost zaczyna się w kluczowych sektorach, a następnie przenika do innych (efekt rozprzestrzeniania). Pierwotnie punkty wyjścia są geograficznymi centrami wzrostu. Podstawowym źródłem wzrostu są inwestycje zewnętrzne, które wymagają zdolności do ich kreowania (zachęty) i umiejętności przyciągania na dany teren. Są zewnętrznym impulsem innowacyjnym. Hirschman uważał, że rozwój kształtowany przez czynniki wewnętrzne jest trudny, ale długotrwały. Przewaga efektów polaryzacji nad efektami infiltracji jest przyczyną utrzymywania się istniejących przeciwieństw.</p>
<p>Wewnątrzregionalny mechanizm skumulowanego procesu wzrostu</p> <p>(1966) Nicholas Kaldor</p>	<p>Kaldor zwrócił uwagę na to, że Hirschman i Myrdal uzależniają rozwój od czynników zewnętrznych. Podjął próbę scharakteryzowania wewnątrzregionalnego mechanizmu powstawania skumulowanego procesu wzrostu. Model jego tłumaczy, dlaczego szybko rozwijające się regiony mają przewagę konkurencyjną nad regionami rozwijającymi się relatywnie wolniej. Podkreślił rolę czynników, takich jak: efekt uczenia się przez działanie, efekt rozlewania informacji, specjalizacje eksportu i konsekwencje korzyści skali.</p>
<p>Region spolaryzowany</p> <p>(1961) Jacques-Raoul Boudeville</p>	<p>Boudeville założył, że polaryzacja sektorowa pociąga za sobą polaryzację regionalną. Regionem spolaryzowanym określił przestrzeń heterogeniczną złożoną z metropolii, ośrodków miejskich i obszarów wiejskich. Całość jest zhierarchizowana i wzajemnie komplementarna. Jest to miejsce wymiany dóbr, usług i informacji, której wewnętrzna (intraregionalna) intensywność jest większa od intensywności zewnętrznej (interregionalnej). Rozwój przemysłu i jego lokalizacja uzależnione są od współzależnych czynników, które zagregował w trzy grupy: dostępności technicznej, dostępności geograficznej, dostępności społecznej. Ponadto zasięg oddziaływania centrum opisał za pomocą „modeli grawitacyjnych i potencjalnych”, przy czym wzajemne relacje i powiązania sprowadził do strumieni przepływu towarów i osób.</p>
<p>Efekty polaryzacji</p> <p>(1965) Jean Paelinck</p>	<p>Paelinck, precyzując skutki polaryzacji wynikające z teorii Perrouxa, wyróżnia cztery jej efekty: polaryzację techniczną, dochodów, psychologiczną oraz geograficzną. Wszystkie jej typy są w stosunku do siebie zależne i przenikają się wzajemnie. Wraz z Davinem i Boudeville'em bieguny wzrostu nazywali ośrodkami integracji przestrzeni.</p>
<p>Sieć funkcjonalna</p> <p>(1965) Louis E. Davin</p>	<p>Davin strefą wzrostu określił przestrzeń ekonomiczną, w której silnie rozwijają się powiązania gospodarcze, handlowe i techniczne. Bieguny wzrostu nie są wyizolowanymi w przestrzeni punktami, a wręcz są połączone z innymi centrami wzrostu, tzw. osiami wzrostu. Bieguny i strefy wzrostu wraz z osiami rozwoju tworzą zespół o charakterze sieci funkcjonalnej.</p>
<p>Sektorowe i regionalne bieguny wzrostu</p>	<p>Lasuen podkreślił związek wzrostu gospodarczego z urbanizacją. Wprowadził pojęcie skupiska (<i>cluster</i>), czyli występującego w przestrzeni zgrupowania innowacji, tworzących regionalne (geograficzne) bądź sektorowe bieguny wzrostu. Tym samym przypisał innowacjom główną rolę determinującą postęp gospodarczy. Zakładał, że model rozwoju i urbanizacji utrwała się przez innowacje w głównych gałęziach przemysłu (powstawanie</p>

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

1	2
(1973) Jose Ramon Lasuen	biegunów sektorowych), które prowadzą do zróżnicowań regionalnych. Szczególna rola w tworzeniu innowacji przypisana została aglomeracjom, które tworzą regionalne bieguny wzrostu. Te z kolei pobudzają powstawanie kolejnych innowacji w sąsiednich regionach i gałęziach/sektorach produkcyjnych. Dochodzi do interakcji między sektorowymi i regionalnymi biegunami wzrostu , czego efektem jest dyfuzja rozwoju gospodarczego na peryferie (w tym kontekście nawiązywał do Schumpeterowskiego efektu „śnieżnej kuli”).
Rdzeń i peryferie	
Model osi rozwoju (1963) Paul Pottier	Pottier wskazał, że w perspektywie długookresowej następuje przejście od modelu gospodarowania „zogniskowanego” do „osiowego” . Koncentracja aktywności ekonomicznej następuje najpierw w kilku ogniskach rozwoju, które łączą się szlakami komunikacyjnymi. Następnie, wzdłuż tych szlaków wzbudza się rozwój i powstają tzw. osie rozwoju. Przy czym oś to nie jest tylko linia komunikacyjna, lecz pasmo ważnych lokalizacji inwestycyjnych i skupisk ludności. Osie stanowią rodzaj działalności motorycznej, wybiórczo stymulując rozwój jednych obszarów, marginalizując inne.
Koncepcja centrum „przemysłowego” i peryferii „surowcowych” (1959) Raul Prebisch	W ogólnym zarysie badania Prebischa (dotyczące dużych regionów Ameryki Łacińskiej, USA i Europy) wskazują na pewną zależność: centrum eksploatuje peryferie , zatem bogaci się bogacą, a biedni biednieją. Z jego czysto ekonomicznej argumentacji wynika, że strukturalne różnice między centrum (rozumianym jako kraj uprzemysłowiony) a peryferiami (tj. krajem bazującym na pierwszym sektorze rolniczym i surowcowym) – przedstawione na przykładzie międzyregionalnych zróżnicowań w elastyczności popytu i postępie technicznym – powodują długotrwałe pogorszenie wskaźnika <i>terms of trade</i> na peryferiach i wywołują transfer dochodów realnych z peryferii do centrum.
Model rdzenia i peryferii (1966/1967) Johan Friedman	Friedman wprowadza nowy element do definiowania rozwoju – kryteria pozaekonomiczne (socjologiczne, psychologiczne i polityczne), definiując go jako proces skumulowany, sekwencyjny, spowodowany dyfuzją i adaptacją innowacji, zależny od ludzkich działań i społecznych interakcji, zachodzący w przestrzeni. Wysokim potencjałem rozwojowym i zdolnością generowania innowacji odznacza się centrum postrzegane jako rdzeń obszaru (<i>core region</i>), pozostałe obszary zależne są od centrum, to peryferie. Obszary te są ze sobą ściśle powiązane, tworząc hierarchiczny system przestrzenny . Możliwość generowania rozwoju wydaje się słabnąć wraz z oddalaniem się od regionu rdzeniowego przez osie rozwoju (<i>development axes</i>), do regionów granicznych (<i>frontier region</i>), aż na końcu do depresyjnych (<i>depressed regions</i>). Nie wszystkie jednak obszary peryferyjne skazane są na degradację gospodarczą. Biorąc pod uwagę ich potencjał rozwojowy, wyróżnia: peryferie przejściowe, regresywne i regresywne, regiony bogactw naturalnych oraz regiony kolonizacji rolniczej. Warto dodać, że Friedman wskazuje na możliwość rozprzestrzeniania się rozwoju rdzenia na regiony peryferyjne przez przepływ w długim czasie innowacji i kapitału. Proces ten prowadzi do integracji i wyeliminowania dualizmu „rdzeń/periferia” oraz wykształcenia bardziej zrównoważonej struktury przestrzennej.

1.3. Koncepcja wzajemnego oddziaływania miast i wsi. Centrum a peryferie

1	2
<p>Koncepcja nowej geografii ekonomicznej</p> <p>(1990; 1995)</p> <p>Paul Krugman</p>	<p>Jest właściwie nową teorią rozwoju spolaryzowanego, która zakłada występowanie dwóch przeciwstawnych tendencji do koncentracji (obszar zurbanizowany) i rozpraszania działalności gospodarczej w przestrzeni (obszar niezurbanizowany). Podstawą tej teorii jest zwrócenie uwagi na zależności, jakie występują między korzyściami skali, kosztami transportu i popytem. Zgodnie z tą koncepcją, w zależności od sytuacji wyjściowej w przestrzeni ekonomicznej i oddziaływania powyższych czynników na proces rozwoju, zwiększają lub wyrównują się różnice między obszarami wzrostu a obszarami stagnacji gospodarczej. Rozwój tych obszarów odwołuje się do zasady kumulatywnej przyczynowości Myrdała.</p>

Objaśnienie: t* – czas powstania założeń koncepcji/teorii

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [Stackelberg, Hahne 1998, s. 68–83], [Grzeszczak 1999, s. 11–18], [Grosse 2002, s. 27–29], [Churski 2004, s. 31–45], [Chądzyński, Nowakowska, Przygodzki 2007, s. 58–63].

Przegląd teorii polaryzacji skłania do następujących konstatacji. Przedstawiciele teorii wyjaśniających procesy rozwoju w oparciu o ścieżkę rozwoju nierównomiernego zakładają, że występowanie nierównowagi w gospodarce jest siłą sprawczą rozwoju. Jednocześnie dowodzą, że istniejące stany nierównowagi napędzają cyklicznie skumulowany proces rozwoju, który może prowadzić do powstania jeszcze większych zróżnicowań. Założenia, na których opierają się teorie polaryzacji, są oczywiście inne niż założenia teorii równowagi (por.: [Stackelberg, Hahne 1998, s. 55–69]). Wśród głównych różnic wymienić należy:

- częściową immobilność determinantów rozwoju,
- zależność procesów rozwoju regionalnego od siebie (istnienie zależności peryferii od centrum, spowodowane ograniczoną mobilnością czynników produkcji wewnątrz regionu), w tym i zależność regionów od siebie (gdyż prowadzą wzajemną wymianę dóbr i usług),
- wewnątrzregionalne zróżnicowanie przestrzeni gospodarczej (obejmujące determinanty rozwoju oraz struktury branżowe i regionalne).

Charakterystyczne w przywołanych teoriach jest to, że opisywany proces wzrostu z reguły zaczyna się w centrach aglomeracyjnych i rozszerza – poprzez centra regionalne – na peryferia. W świetle tej koncepcji relacje miasto–wieś wyglądają następująco: bieguny wzrostu to miasta, które indukują rozwój ekonomiczny na obszary sąsiadujące, ale siła jego dyfuzji jest stopniowalna i zmniejsza się wraz ze wzrostem odległości od miasta centralnego, zaś na obszarach peryferyjnych zasięg dyfuzji jest niezauważalny. Jest to zatem opis zhierarchizowanej przestrzeni (gdyż akcentuje, że inwestycje i innowacje są inicjowane w centrach) oraz opis statycznego regionalnego podziału pracy. Współczesne badania dostarczają również dowodów, że odgrywanie roli biegunów wzrostu nie jest wyłącznie

przypisane obszarom aglomeracyjnym. W regionach peryferyjnych (niezurbanizowanych) również może nastąpić uruchomienie wewnętrznych impulsów prorozwojowych¹⁸.

W latach 90. XX wieku pojawiło się nowe podejście do polaryzacji rozwoju, które warto w tym miejscu zasygnalizować, gdyż wskazuje pogłębianie się procesów rozwoju biegunowego w układach terytorialnych. Oparte jest ono przede wszystkim na rosnącym znaczeniu dużych ośrodków osadniczych, które decydują nie tylko o rozwoju własnym, lecz także o poziomie rozwoju innych zależnych terenów. Ich znaczenie uwypuklone zostało w dokumentach krajowych, takich jak: *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020. Regiony, miasta, obszary wiejskie* [KSRR 2010, s. 33] czy *Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030* [KPZK 2011, s. 72]. Proces ten określany jest w literaturze mianem „sterytorializowania procesów rozwoju” (więcej: [Gorzelał, Jałowiecki 1999]). Wiąże się to z koncentracją w miastach najnowszych działalności i instytucji naukowo-gospodarczych, które tworzą układ nowego typu. Mechanizmy rządzące rozwojem uwypuklają korzyści dużych, wysoko wyspecjalizowanych terytoriów (jak koncentrację innowacji czy elastyczny rynek pracy). Korzyści te (aglomeracyjne) polegają na tym, że w ich przestrzeni następuje stały proces rozwijania technologii poprzez ich wykorzystanie oraz przyciąganie wyspecjalizowanej kadry, dzięki czemu następuje stałe wzmacnianie tendencji rozwojowych tych terytoriów. Stanisław Korenik [2011, s. 95] pisze, że polaryzacja w takim wydaniu nabiera charakteru *multi*, który zastępuje policentryczność i przechodzi do złożonego systemu sieciowego.

1.4. Kontekst przestrzenny obszarów wiejskich w nurcie rozważań ekonomicznych

Znamienną cechą procesów w przestrzeni jest zróżnicowanie poziomu ich natężenia w poszczególnych jej częściach, co często skutkuje narastaniem dysproporcji rozwojowych. O ile ekonomia rozwoju próbuje wyjaśniać niepowodzenia w kształtowaniu procesów gospodarczych w krajach słabo rozwiniętych i szuka odpowiedzi na pytanie, dlaczego niektóre kraje stały się bogate, a inne biedne

¹⁸ Przykładowo, koncentracja innowacji w wiejskich strefach o silnej funkcji turystycznej może również odgrywać rolę regionalnego bieguna wzrostu. Inne przykłady tworzenia inicjalnych struktur na obszarach peryferyjnych zakończone sukcesem gospodarczym to: Dolina Krzemowa (Silicon Valley) w USA czy Silicon Island-Kiusiu w Japonii, Oulu w Finlandii (zwanym „doliną krzemową Finlandii”), Bangalur w Indiach (indyjska dolina krzemowa).

1.4. Kontekst przestrzenny obszarów wiejskich w nurcie rozważań ekonomicznych

(szerzej: [Piasecki 2011; Bartkowiak 2011]), o tyle zróżnicowanie rozwoju wewnątrz jednego kraju czy regionu, tylko częściowo znajduje wyjaśnienie na gruncie teoretycznym. Zagadnienie to jest niezmiernie złożone, gdyż każda podstawowa jednostka terytorialna danego regionu, realizując swój fundamentalny cel, jakim jest rozwój społeczno-gospodarczy, nie jest układem izolowanym, ale jest elementem systemu wyższego rzędu (układu regionalnego kraju¹⁹). Zakres autonomii takiego systemu wynika z potencjału społeczno-gospodarczego konkretnej gminy, struktury jej gospodarki, stopnia upodmiotowienia społeczności lokalnych i ich zorganizowania, siły samorządu terytorialnego, zakresu realizowanych przez gminę celów ponadlokalnych ważnych z punktu widzenia interesu regionu czy państwa [Parysek 1997, s. 28]. Michael E. Poter i Christian H.M. Ketels [2004] postulują, by badania rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich przeprowadzać z zastosowaniem tej samej optyki analitycznej, jak badania układów regionalnych. Argumentują to właśnie tym, że obszar wiejski jest fragmentem jakiegoś regionu (typem obszaru) o specyficznych zasobach. Tym samym regiony te są fragmentem całości tworzącej gospodarkę narodową i system społeczny²⁰.

Rozwój obszarów wiejskich (jako przestrzeni pozamiejskiej) nie ma właściwie swojej własnej, autonomicznej teorii. Jako specyficzna działalność społeczno-gospodarcza (patrz podrozdział 2.1.), służąca w gruncie rzeczy rozwojowi, ale będąca jednocześnie elementem rozwoju przestrzennego, społecznego i gospodarczego zarazem, wykorzystuje m.in. dorobek teorii ekonomii, teorii rozwoju regionalnego czy teorii gospodarki przestrzennej, a także teorii systemów. Celem niniejszego podrozdziału jest przegląd wybranych koncepcji teoretycznych zorientowanych przestrzennie, w których wyjaśniane są pewne prawidłowości odnoszące się do rozwoju obszarów wiejskich (niestety, niemal wyłącznie tylko pośrednio/przez ekwiwalencję), jako obszarów pozamiejskich, nieurbanizowanych czy peryferyjnych.

Sięgając do przyczyn formułowania teorii rozwoju społeczno-gospodarczego z uwzględnieniem skali przestrzennej, ustalić można, że wynikają one z dążenia do identyfikacji mechanizmów wywołujących zróżnicowania terytorialne oraz wynikających z nich interakcji zachodzących między czynnikami a efektem rozwoju. Poszukując pewnych praw i prawidłowości rozwoju obszarów wiejskich w przestrzeni,

¹⁹ System ten jest układem pewnego hierarchicznego ciągu: jednostek lokalnych→subregionów→regionów→kraju.

²⁰ Gospodarka narodowa nie jest prostą sumą gospodarek regionalnych; jest systemem wzajemnej interakcji. System społeczny to również wzajemnie ze sobą powiązane elementy rzeczywistości społecznej, ujmowanej w kategoriach działań, w które angażują się jednostki lub grupy jednostek w obrębie danego środowiska społecznego.

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

konieczne jest analizowanie czynników tego rozwoju nie w formie wyizolowanych składowych, lecz jako elementów współtworzących system społeczno-gospodarczy. Siła i kierunek określonego bodźca rozwoju wynika nie tyle z jego indywidualnej właściwości, ile właśnie z całego zespołu jego oddziaływań w tym systemie. Ponieważ owe oddziaływania wykazują zmienność w przestrzeni (jak i w czasie), mogą być różnie postrzegane na gruncie różnych teorii rozwoju.

W głównym nurcie ekonomii mamy dwa przeciwstawne ujęcia teoretyczne, w których w różny sposób postrzega się możliwości generowania rozwoju w przestrzeni i ograniczania dysproporcji rozwojowych. W teorii neoliberalnej (konceptji neoklasycznej) uznaje się, że różnice w zakresie dysponowania czynnikami produkcji w różnych częściach pewnego terytorium są po pewnym czasie niwelowane automatycznie przez mechanizm rynkowy. Wyrównanie się poziomu rozwoju w przestrzeni następuje poprzez alokację kapitału z obszarów już wysoko zagospodarowanych do miejsc relatywnie mniej rozwiniętych (z obszarów „drogich” do obszarów „tanich”). Rozumowanie to wynika z przyjętych założeń, w których podstawą jest twierdzenie o naturalnej tendencji do wyrównywania się krańcowych wynagrodzeń czynników produkcji w ujęciu interregionalnym (więcej: [Szlachta 1992, s. 30 i 1993, s. 72; Korenik 2011, s. 78]).

Z kolei teoria inspirowana doktryną Keynesowską wskazuje na niedoskonałość mechanizmu rynkowego i preferuje instytucjonalne formy podbudzania rozwoju. U jej podstaw tkwi założenie, że działania mechanizmu rynkowego nie likwidują dysproporcji w poziomie rozwoju określonych obszarów (regionów), co więcej, nawet je pogłębiają. W przewyciężeniu ich konieczna jest ingerencja państwa (jako wsparcie zewnętrzne). Poziom działalności gospodarczej uzależniony jest od popytu globalnego, który zapewniają inwestycje (chodzi o popytowy, a nie podażowy efekt inwestycji) posiadające status głównego czynnika rozwoju jednostki przestrzennej. W myśl teorii Keynesa, inwestycje w danej jednostce terytorialnej wywołują efekt dochodowy (z podkreśleniem efektu fiskalnego), ilościowy i kumulacyjny (kapitalizowanie efektów rozwoju, efekt mnożnikowy). Z punktu widzenia obszarów wiejskich najistotniejsze wydaje się to, że natężenie wymienionych efektów w przestrzeni wiejskiej jest bardzo niejednorodne (patrz podrozdziały 4.3., 4.4.). Rozpatrując przestrzeń w aspekcie *continuum* miejsko-wiejskiego, to np. efekt dochodowy (dochody podatkowe gmin, patrz podrozdział 6.2.2.) kumulować się będzie w strefie podmiejskiej, a nasilenie jego będzie się zmniejszać wraz ze wzrostem odległości od ośrodka centralnego. Generalnie, wspomniane efekty z reguły występują w przestrzeni najsilniej w miejscu koncentracji inwestycji (więcej: [Korenik 2011, s. 78; Romanow 1999, s. 159; Szlachta 1992, s. 33; Górski, Sierpiński 1987, s. 343]).

1.4. Kontekst przestrzenny obszarów wiejskich w nurcie rozważań ekonomicznych

W praktyce rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich jest realizowany według różnych scenariuszy. Analizowany w swej zmienności przestrzennej wydaje się być sprawą zbyt złożoną, aby można go było wyrazić w pewnym (upraszczającym rzeczywistość) modelu, mającym stale jednakową formę. Tym bardziej że przez doświadczenie odkrywa się ciągle nowe jego możliwości, objaśnia porządki rozkładu zjawisk, wskazując na te, które zanikają i te które się wzmacniają. Wobec tak różnych ścieżek rozwoju mogłoby być wyrazem bagatelizowania rzeczywistości, gdyby to ignorować, trzymając się bezwarunkowo modeli teoretycznych. Aby pogląd ten nie brzmiał zbyt polemicznie, wsparty zostanie słowami Józefa Pajestki [1973, s. 9]: *Elegancja prostoty i logiczność teorii jest bez wątpienia sprawą godną aspiracji naukowców. W przypadku braku trafności może być jednak niebezpieczna ze względu na swą siłę sugestywną. Od teorii wymagać trzeba nie tylko prostoty i logiczności, ale nade wszystko tego, aby dawała prawidłową orientację dla praktycznej działalności.*

Problem kształtowania rozwoju społeczno-gospodarczego zajmuje poczesne miejsce w rozważaniach ekonomicznych. Jednak, aż do połowy XX wieku, jego poszczególne elementy (jak np. produkcję, zatrudnienie, inwestycje, wzrost gospodarczy) rozważano w sposób aprzestrzenny. Gospodarka narodowa w teoriach wszystkich głównych szkół ekonomicznych miała charakter jednopunktowy. Nie było usystematyzowanej teorii uogólniającej rozwój gospodarki w jej zmienności przestrzennej, jako systemu jednostek przestrzennych powiązanych siecią oddziaływań. Powody takiego stanu rzeczy tkwią w interdyscyplinarnym charakterze koncepcji dotyczących gospodarki przestrzennej, jej istotnego związku z geografią, co na przełomie XIX i XX wieku pozostawało w sprzeczności z koncepcją czystej ekonomii. Ponadto w modelu ekonomii klasycznej przyjęte zostało założenie o autonomicznej sile mechanizmu rynkowego, który wyrównuje wszelkie dysproporcje rozwojowe, w tym i te w przestrzeni. Dlatego w budowanych modelach makroekonomicznych przestrzeń nie była uwzględniana. Z czasem koncepcje przestrzenne były dodawane do istniejącego zasobu wiedzy, ale nadal nie powodowały przemodelowania teorii ekonomii. Ważnymi krokami na tej drodze były teorie lokalizacyjne Johanna Heinricha von Thüнена i Alfreda Webera oraz geograficzna teoria ośrodków centralnych Waltera Christallera.

Pierwszą uporządkowaną koncepcją dotyczącą obszarów wiejskich, która powstała na gruncie ekonomii klasycznej, jest teoria lokalizacji produkcji rolnej Johanna Heinricha von Thüнена (datowana na 1826 rok). Autor poszukiwał racjonalnego pod względem ekonomicznym układu stref rolniczych wokół miasta, będącego rynkiem zbytu dla produktów rolnych. Uznał, że układ taki powstaje, gdy każdy kawałek ziemi jest użytkowany w taki sposób, iż daje największą rentę,

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

tj. różnicę między przychodami ze sprzedaży i kosztami transportu [Ryszard Domański 2007, s. 158]. W swoich pracach Thünen przyjął wiele założeń teoretycznych, m.in. uznał, że istnieje jeden ośrodek konsumpcji (miasto), niepowiązany z innymi ośrodkami, zużywający całą produkcję rolną z obszaru otaczającego. Następnie, że przestrzeń rolnicza jest niezróżnicowana, a ceny sprzedaży dla wszystkich produktów rolnych danego rodzaju są jednolite, zaś koszty transportu są funkcją odległości i masy ładunku. Przy tych założeniach Thünen sformułował zasadę wiążącą wymienione elementy. Mówi ona, że produkcja rolnicza, która daje największą produkcję z hektara i ponosi najwyższe koszty transportu, lokalizuje się najbliżej rynku zbytu. Inne rodzaje produkcji układają się w kolejności zależnej od wielkości produkcji z hektara. Wyróżnił 4 strefy (lokalizacji rolnictwa) o zróżnicowanym kierunku użytkowania ziemi. Najbliżej miasta umieścił strefę rolnictwa intensywnego (z przewagą produkcji ogrodniczej i mleka), dalej strefę gospodarki leśnej (ówczesnie ważny dział dostarczający drewna budowlanego i opałowego), następnie strefę rolnictwa ekstensywnego, a najdalej – strefę gospodarki hodowlanej (pasterstwo). I choć teoria, która powstała w I połowie XIX wieku, wraz z rozwojem transportu, urbanizacji i industrializacji straciła na aktualności, to i tak zyskała trwałą pozycję w historii myśli przestrzenno-gospodarczej. Warto uzupełnić, że koncepcja ta rozwijała się w sposób kumulatywny, najpierw dotyczyła gospodarki rolnej, następnie lokalizacji pojedynczego zakładu przemysłowego. Dalszym rozwinięciem teorii lokalizacji jest teoria ośrodków centralnych stworzona przez Waltera Christallera [1933] i kontynuowana przez Augusta Löschę [1961].

Koncepcja systemu osadniczego Christallera²¹, choć nie odnosi się bezpośrednio do relacji wieś–miasto, lecz koncentruje głównie na ośrodkach miejskich, to jednoznacznie dotyczy hierarchicznej struktury ośrodków osadniczych oraz wyznacza zasięg ich przestrzennego oddziaływania (strefę wpływów zwaną obszarem uzupełniającym lub rynkiem danego ośrodka). Jak zauważa Jerzy J. Parysek [2001, s. 61], teoria ta, jeśli chodzi o rozwój społeczno-gospodarczy, stawia raczej na straconej pozycji ośrodki małe, których oddziaływanie przestrzenne jest nieduże i zamyka się w ramach skali lokalnej. Dodaje również, że ta niewielka przestrzenne skala oddziaływania, z którą identyfikować można potrzeby społeczności

²¹ Christaller w swej koncepcji poszukiwał praw wyjaśniających formułowanie się systemu osadniczego, a w szczególności starał się wyjaśnić zależności między liczbą, wielkością i rozmieszczeniem miast. Miasto jako centrum społeczności regionalnej i ośrodek pośredniczący w handlowej obsłudze tej społeczności nosiło miano miejsca centralnego. Ranga ośrodka wyznaczona została funkcją trzech zmiennych: rozległości obsługiwanego obszaru, liczby ludności i wysokości jej dochodów netto [Domański 2007, s. 163]. Koncepcja ta należy do grupy teorii opisujących działalność człowieka w przestrzeni o najstarszym rodowodzie. Swoimi korzeniami sięga teorii ekonomii klasycznej Adama Smitha i Davida Ricardo, którzy położyli podwaliny pod jej rozwój.

1.4. Kontekst przestrzenny obszarów wiejskich w nurcie rozważań ekonomicznych

lokalnych, lokalny rynek pracy oraz gospodarkę rolną, wraz z przetwórstwem rolno-spożywczym oraz usługami dla rolnictwa może także przyczynić się do dalszego rozwoju konkretnej gminy.

Szczytowy okres rozwoju teorii lokalizacji to początek XX wieku. Oprócz wspomnianej szkoły niemieckiej w rozważania włącza się też szkoła szwedzka (Bertil Ohlin, Tord Palander, Gunnar Myrdal), dzięki której zainteresowania tą problematyką przenoszą się do USA (Edgar Malone Hoover, Walter Isard). Proces formowania się usystematyzowanej przestrzennej teorii gospodarki uwieńczyło pod koniec lat 30. XX wieku dzieło Augusta Lösch, wzbogacające teorię ekonomii o wymiar przestrzenny. Swoją koncepcję oparł on na teorii ogólnej równowagi ekonomicznej, wprowadzając kilka uproszczających założeń. Jednym z nich było założenie, że system gospodarczy działa na rozległej, jednorodnej równinie, z równomiernie rozmieszczoną ludnością rolniczą i jednakowymi warunkami transportu we wszystkich kierunkach, zaś sam system gospodarczy jest wolnokonkurencyjny, deterministyczny i stabilny. Wykazał jednak, że mimo tej jednorodności działanie sił ekonomicznych prowadzi do zróżnicowania przestrzeni i ustalenia pewnego porządku przestrzennego. Ów ład przestrzenny, na który składają się współzależne i racjonalne lokalizacje przemysłu, a także miast, został wyprowadzony z założeń dotyczących działania przedsiębiorstw i ludzi. Jego syntetycznym wyrazem jest przestrzenna struktura regionu ekonomicznego [Domański 2007, s. 17 i 19]. Mimo mało realistycznych założeń, model Lösch kwestionował aprzestrzenny sposób opisywania zjawisk i procesów gospodarczych, dominujący wówczas w ekonomii. Istotne zmiany w tym podejściu nastąpiły w latach 50. XX wieku, kiedy to wyraźnie uwidoczniły się dysproporcje w rozwoju przestrzennym (identyfikowane głównie w badaniach geograficznych), wynikające z procesów rozwoju gospodarczego i postępu technicznego w ośrodkach miejskich oraz modernizacji społeczeństwa.

W połowie lat 50. pojawiła się nowa dziedzina badań znana pod angielską nazwą *regional science* (polskie tłumaczenie: regionalistyka), której ojcem jest Walter Isard. Jego intencją było wypełnienie luki powstałej wskutek utrzymywania się jednopunktowej ekonomii oraz opisowego i kartograficznego ujmowania problemów geografii. Regionalistyka akcentowała nie tylko nowe problemy badawcze wynikające z praktyki społeczno-gospodarczej, lecz także wskazywała na możliwość rozwiązywania narosłych problemów regionalnych nowymi metodami [Domański 2007, s. 167], a swoje badania koncentrowała na problemach miast i regionów. Należy ją również zaliczyć do typu teorii lokalizacji, choć dokonuje się w niej syntezy zależności ekonomicznych i przestrzennych. Walter Isard [1965] wraz z innymi badaczami powiązań przestrzenno-gospodarczych [Lefebvre

1958; von Bovenster 1962; Smith 1966] otworzyli rozdział ogólnych teorii gospodarki przestrzennej. Od lat 60. problematyką tą zainteresowali się także naukowcy zachodnioeuropejscy (m.in. Leo H. Klaassen).

Renesans teoretycznych i empirycznych prac nad przestrzennymi aspektami gospodarki przyniosły lata 90. – ponownie u podstaw koncepcji znalazł się problem, gdzie działalność gospodarcza ma miejsce i dlaczego. Jak zauważa Korenik [2011, s. 82], współcześnie wiele ogólniejszych ekonomicznych teorii rozwoju (w tym przestrzennej) nawiązuje do dorobku klasycznych teorii lokalizacji, próbując wyjaśnić, bezpośrednio lub pośrednio, przyczyny koncentracji działalności człowieka w przestrzeni dwuwymiarowej.

Noblista Paul Krugman, twórca Nowej Geografii Ekonomicznej, stwierdził pod koniec dekady lat 90., że *już jesteśmy gotowi do przyjęcia kwestii przestrzennych do głównego nurtu ekonomii* (za: [Nowińska-Łażniewska 2004, s. 40]). Wskazał, że główni teoretycy ekonomii pomijali i zaniebdywali problematykę przestrzenną, uważając, że nie mieści się ona w terminach ich teorii, oraz postawił sobie za cel wypełnienie tej luki i włączenie geografii ekonomicznej do głównego nurtu teorii ekonomii. Tytuł jego głównego dzieła poświęconego, jak sam pisze, ponownemu odkryciu geografii ekonomicznej, brzmiał *The spatial economy* (tłumaczenie polskie: *Ekonomia przestrzeni*. Masahisa Fujita, Paul R. Krugman, Anthony Venables 1999).

Krugman przyjął dwie proste zasady. Pierwsza głosi, że producenci lokują przedsiębiorstwa blisko swoich dostawców i odbiorców, z czego wynika, że wszyscy oni chcą mieć swe siedziby blisko siebie (korzyści aglomeracji). Druga głosi, że brak możliwości przemieszczania niektórych zasobów, zwłaszcza gruntów i w wielu przypadkach pracy, działa jako siła odśrodkowa, przeciwdziałająca dośrodkowej sile aglomeracji. To napięcie między siłami odśrodkowymi i dośrodkowymi kształtuje ewolucję przestrzennej struktury gospodarki (porównaj ostatni wiersz tab. 1.3.). Oparta na tym założeniu analiza daje wgląd w szeroki zakres zjawisk – od podstawowego podziału gospodarki narodowej na przemysł i rolnictwo, do spontanicznego powstania sieci miast o zróżnicowanej hierarchii i zależnych obszarów wiejskich. Przedstawiony przez Krugmana model ogólnej równowagi przestrzennej alokacji aktywności ekonomicznej został zbudowany na krytyce modeli neoklasycznych oraz ograniczoności w wyjaśnianiu zjawisk w wymiarze przestrzennym.

Większość koncepcji rozwoju przestrzennego, które powstawały w połowie ubiegłego wieku, zakładały rozwój egzogeniczny, a więc bazujący na czynnikach zewnętrznych, gdzie inicjatorem impulsów prorozwojowych była władza krajowa lub regionalna. Powstał wówczas model wsparcia rozwoju „od góry”, przybierający

1.4. Kontekst przestrzenny obszarów wiejskich w nurcie rozważań ekonomicznych

formę: a) wsparcia udzielonego przez władze centralne, b) koncentracji rozwoju w ośrodkach centralnych i jego dyfuzji na obszary peryferyjne.

Punktem wyjścia było przekonanie, że nie można zainicjować rozwoju na obszarach słabo rozwiniętych (peryferyjnych), wykorzystując jedynie ich wewnętrzny potencjał, który jest niewystarczający i najczęściej głęboko usypiony. Oznacza to konieczność sięgnięcia po inwestycje zewnętrzne – publiczne lub prywatne, a także transfer zewnętrznych doświadczeń i instytucji. Mechanizm ograniczania dysproporcji rozwojowych wyjaśniała wspomniana wyżej teoria neoklasyczna. Przypomnijmy [Greunz 2005, s. 449–473], że zakładała ona całkowitą zależność wzrostu gospodarczego od zewnętrznych zmian technologicznych, a za naturalny proces przyjmowała „rozlewanie” się (*spill over*) doświadczeń i kapitału z regionów najwyżej rozwiniętych (centralnych) do regionów najslabiej rozwiniętych (peryferyjnych). Jednak studia nad neoklasyczną teorią wzrostu wykazały, że znaczna część wzrostu gospodarczego nie może być wyjaśniona przez zewnętrzne czynniki, a dowody empiryczne nie potwierdziły konwergencji rozwoju w przestrzeni [Domański 2010, s. 42; za: Aghion, Howitt 1998].

W odpowiedzi na dostrzegane niedostatki neoklasycznej teorii wzrostu, w latach 80. nastąpiło zainteresowanie rozwojem endogenicznym²² [Romer 1986, s. 1004–1037; 1990, s. 71–102; 1994, s. 5–38; Lucas 1988, s. 3–42; 1990, s. 92–96]. Nowe podejście do rozwoju terytorialnego określano mianem rozwoju „od dołu” (*boottom-up*)²³. W koncepcjach tych nacisk położono na mobilizację wewnętrznych potencjałów (endogenicznych), a interwencję publiczną wyższego szczebla uznano za wspierające działanie oddolnych czynników rozwoju. Twórcy omawianej koncepcji założyli, że procesy rozwoju bazują na wewnętrznej akumulacji kapitału, wiedzy, innowacji, a także kapitału społecznego i instytucjonalnego w ramach danej jednostki przestrzennej (nawiązanie do koncepcji Myrdala z 1958 i Kaldora z 1966 roku). Kwestionują jednak zasadę swobodnego „rozlewania” się rozwoju z centrów do peryferii. Przeciwnie, procesy wolnorynkowe sprzyjają akumulacji kapitału, zasobów ludzkich, wiedzy i przedsiębiorczości w strefach centralnych, natomiast obszary słabo rozwinięte popadają w coraz większą marginalizację i stają się „dawcą” zasobów dla rozwijających się centrów.

²² Trzeba przypomnieć, że teoria neoklasyczna była krytykowana już wcześniej, przez twórców kierunku myśli regionalistycznej i geograficznej opartej na koncepcji kumulatywnej przyczynowości Gunnara Myrdala [1958]. Wykazano, że procesy kumulacyjne w przestrzeni ekonomicznej oparte na mechanizmie błędnego koła prowadzą do nierówności intra- i interregionalnych.

²³ Ta zmiana paradygmatu, która zainicjowana została w krajach alpejskich, zbiegła się w czasie z przekształceniami w strukturze funduszy UE w 1985 r. (w tym również w odniesieniu do obszarów wiejskich, np. ówczesny cel 5b).

Procesy te trudno przerwać, bowiem funkcjonują na zasadzie błędnego koła. Dla wolnego rynku bardziej naturalne jest więc różnicowanie, a nie konwergencja między poszczególnymi regionami [Temple 1999, s. 112–156]. Właśnie do tych m.in. koncepcji odnosi się europejska polityka spójności. Została ona powołana do życia jako próba rekompensowania negatywnych skutków wprowadzenia wspólnego rynku w Europie dla obszarów słabiej rozwijających się ekonomicznie i społecznie [Grosse 2007, s. 30].

Dorobek teoretyczny w zakresie rozwoju endogenicznego jest już znaczący, a wybrane koncepcje opisano w tabeli 1.4. Najnowsze koncepcje opierają się na założeniu, że długookresowy wzrost może być podtrzymywany bez zewnętrznych impulsów technologicznych, dzięki endogennej akumulacji, tzw. szerokiego kapitału [Domański 2010, s. 43]. Sukces jednostki terytorialnej uzależnia się od zdolności społeczności lokalnych do kreowania procesów rozwoju poprzez wykorzystanie jej specyficznych zasobów endogenicznych. Realizacja tego rozwoju, szczególnie na obszarach zmarginalizowanych, wymaga: a) usunięcia barier mentalnych – za pomocą właściwych struktur komunikacji i środków aktywizacji (animatorów rozwoju) – które źle wpływają na wizerunek i świadomość jego mieszkańców; b) poprawy podaży przez stworzenie innowacyjnej infrastruktury oraz poprawę dostępności i funkcjonowania rynku kapitałowego. Sednem idei jest powiązanie wewnątrz regionu czynników ekonomicznych, politycznych, społecznych, kulturowych i ekologicznych [Schätzl 2001, s. 150–155]. W przypadku obszarów wiejskich akcentowanie rozwoju endogenicznego nie oznacza rezygnacji ze wsparcia zewnętrznego. Polityka wspierania rozwoju jednostek układu lokalnego, podobnie jak polityka regionalna, musi łączyć oba źródła czynników prorozwojowych.

Tabela 1.4. Główne założenia wybranych teorii rozwoju społeczno-gospodarczego opartego na potencjale endogenicznym

Nazwa i główni twórcy (r*)	Opis głównych założeń wg grup teorii rozwoju
1	2
Teoria potrzeb podstawowych	
Strategia rozwoju alternatywnego	W przeciwieństwie do tradycyjnych teorii rozwoju, teoria ta dąży do bezpośredniej identyfikacji podstawowych potrzeb społeczności konkretnego obszaru (wg hierarchii potrzeb Masłowa) i określenia grup docelowych wymagających zaspokojenia. Podkreśla konieczność orientacji proprodukcyjnej w strategiach rozwoju i partycypacji społecznej w trakcie jej realizacji. Teoria ta nie ufa procesowi rozszerzania się wzrostu od centrum ku peryferiom. Orientacja na grupy celowe oznacza, że podstawowe

1.4. Kontekst przestrzenny obszarów wiejskich w nurcie rozważań ekonomicznych

1	2
<p>(1974) Walter B. Stöhr</p> <p>(1975) Raport Klubu Rzymskiego</p>	<p>potrzeby są identyfikowane i zaspokajane dzięki zagospodarowaniu istniejących zasobów endogenicznych. Klienci takiej pomocy to z reguły ludność uboga, zamieszkująca obszary peryferyjne. Grupy celowe, podnosząc wydajność pracy, powinny dążyć do zmiany swojej sytuacji i w dłuższej perspektywie samodzielnie zaspokajając swoje potrzeby poprzez własną pracę (podstawowe potrzeby zaspokajane są ze środków państwowych). Jednak możliwości produkcyjne obszarów peryferyjnych są blokowane przez negatywny wpływ procesów polaryzacji. Centra rozwoju wytwarzają swoiste „ssanie”, które wyciąga czynniki produkcji ze stref niższego poziomu rozwoju. Strategia rozwoju zorientowana na potrzeby podstawowe ma za zadanie przerwać tę negatywną reakcję łańcuchową i wesprzeć rozwój zasobów endogenicznych.</p>
Teoria niezależnego rozwoju regionalnego	
<p>Koncepcja polityki wewnątrzregionalnej (1980) Walter B. Stöhr</p> <p>Koncepcja niezależnego rozwoju regionalnego (1981) Hans Glatz, Gunter Scheer i in.</p> <p>Koncepcja rozwoju poprzez aktywizację potencjału wewnętrznego (1985) Ulf Hahne</p>	<p>Celem wszystkich koncepcji propagujących niezależność i samostanowienie zdefiniowanego obszaru (regionu) jest realizacja takiego rozwoju, który aktywizowałby powiązania wewnątrzregionalne, uwzględniał aspekt ekologiczny oraz wykorzystywał potencjał endogeniczny, w tym szczególnie ekonomiczny i socjokulturowy. Ta teoria powstała w odpowiedzi na potrzebę stworzenia strategii rozwoju obszarów peryferyjnych. Oparta jest na rozwoju endogenicznym i koordynacji tego procesu między sektorami produkcji i interesami społecznymi, przy jednoczesnym uwzględnieniu istniejącej struktury i potencjału terytorialnego. Wymaga zatem od społeczności lokalnej/regionalnej samodzielnego określenia celów oraz drogi postępowania i niezbędnych środków, które służyłyby ich realizacji.</p>
Nowa teoria wzrostu	
<p>Koncepcja rozwoju endogenicznego (<i>bottom-up</i>)</p> <p>(1986; 1990) Paul Romer</p> <p>(1988) Richard E. Lucas</p>	<p>Nowa teoria wzrostu opiera się na podstawowym założeniu, że wielkość produkcji i poziom rozwoju jest funkcją szeroko rozumianego kapitału oraz aktualnego poziomu technologicznego, który traktowany jest jako czynnik endogeniczny. Pojęcie „kapitał” obejmuje zarówno kapitał materialny, jak również kapitał ludzki tworzony przez mieszkańców, którego jakość warunkowana jest poziomem wiedzy, kwalifikacji i umiejętności tej populacji, i który warunkuje kształtowanie się kapitału społecznego. Wypadkową tych kapitałów są innowacje postrzegane tu jako czynnik wewnętrzny. Wiedza i umiejętności mają raczej charakter dóbr publicznych i oferują udoskonalanie <i>know-how</i>.</p> <p>Ruchliwość kapitału ludzkiego prowadzi do jego przemieszczania w kierunku podmiotów gospodarczych zlokalizowanych w granicach obszarów wzrostu oferujących wyższy poziom płac, tym samym powoduje zwiększanie skali zróżnicowań poziomu rozwoju. Obszary wzrostu stają się jeszcze silniejsze, wykazując wzrost akumulacji kapitału ludzkiego, a obszary stagnacji gospodarczej jeszcze słabsze. Podobnie jest z kapitałem materialnym, który preferuje obszary wzrostu, gdzie może rozwijać działalność <i>high-tech</i>, niż obszary stagnacji gospodarczej.</p>

Objaśnienie: * - czas powstania założeń koncepcji/teorii

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: [OECD 1988], [Stackelberg, Hahne 1998], [Hahne 1985], [Gałązka 2011], [Churski 2013].

Rozdział 1. Specyfika obszarów wiejskich

Z przeglądu teorii rozwoju społeczno-gospodarczego w przestrzeni wynika, że obszary wiejskie nie są bezpośrednim przedmiotem ich rozważań. Jednak obszary te, będąc miejscem działalności człowieka (choć o relatywnie mniejszej koncentracji niż w mieście) oraz częścią całości przestrzeni ekonomicznej, obszarem pozamiejskim, który podlega wpływom ośrodków miejskich, automatycznie stają się ich beneficjentem. Niewątpliwie badania przestrzenne dotyczące rozwoju obszarów wiejskich wymagają podbudowy teoretycznej. Jednak wielowymiarowy i złożony charakter tych procesów powoduje, że opis i wyjaśnienie ich jest bardzo trudne. Kardynalna cecha obszarów wiejskich, jaką jest przestrzenność, uprawnia do korzystania z teorii rozwoju regionalnego i lokalnego oraz teorii gospodarki przestrzennej w wyjaśnianiu mechanizmów ich rozwoju. Można jednak odnieść wrażenie, że adaptacja ta prowadzi do konieczności przyjmowania założeń upraszczających zarówno w teorii, jak i praktyce. Dlatego pozwolono sobie na takie uogólnienie: w koncepcjach neoklasycznych obszar wiejski ujmowano jako element hierarchicznej struktury lokalizacji jednostek gospodarczych, w której przestrzeń jest pewną barierą; nowe koncepcje postrzegają obszar wiejski jako pole interakcji społeczno-ekonomicznych, które w praktyce przyjmują różne formy.